

Opmerking vooraf.

Het verhaal van “De laatste dagen” is door mijn vader, Jan van Wijk, aan zijn zwager Jaap de Ligt toevertrouwd. Deze heeft het verhaal uitgetypt.

Ik heb het verhaal in 2004/2005 in een tekstverwerker gezet. Ik heb hiervoor mijn fotokopie van het door Jaap de Ligt getypte verhaal gebruikt. Ik heb het verhaal overgenomen zoals het was, typfouten heb ik verbeterd alsmede een aantal storende interpunctie-, taal- en/of spelfouten. Ook heb ik afkortingen (“nl”) vervangen door het volledige woord (“namelijk”).

I. D. van der Schaar-van Wijk.

“De laatste dagen”.

Alvorens de evacuatie van de strafgevangenis in Stuhm te beschrijven is het gewenst enige omstandigheden, welke een juister beeld van deze evacuatie ten goede zullen komen, nader te belichten.

De in deze gevangenis ingesloten personen waren onderverdeeld in twee groepen, namelijk de groep van geïsoleerden en de groep van gevangenen, die buiten het gebouw van de gevangenis ondergebracht waren. De laatste groep waren de zogenaamde buiten-commando's. Sedert enige maanden is het de geïsoleerden bekend, dat het met de Duitse krijgsverrichtingen zowel in het Oosten als in het Westen niet goed gaat. Berichten hieromtrent komen regelmatig langs illegale weg binnen. Doch niet alleen uit deze berichten, doch ook uit de gedragingen van het bewakend personeel der gevangenis en uit de maatregelen welke zij treffen, blijkt, dat het Oostfront steeds nader komt.

De gevangenen kregen bijvoorbeeld een speciale opleiding voor de hulpverlening bij eventuele luchtaanvallen. Theoretisch onderwijs wordt gegeven in het bestrijden van brandbommen. De uitrusting hiertoe wordt gevormd door een papieren zak met zand, een handpomp en een aantal emmers. Het nuttig effect van deze maatregelen hebben wij nimmer kunnen bevroeden, omdat wij reeds met het eerste alarm met brandblusmiddelen inclusief, in de cellen worden opgesloten.

Naarmate evenwel de luchtaanvallen heviger worden, wordt de bescherming van de fabriek, die bij de gevangenis behoort, ter hand genomen. Een tiental gevangenen mag zich er op “verheugen” om tijdens de luchtaanvallen in het fabrieksgebouw te zijn. Gelukkig eiste deze beschermingsmaatregel geen slachtoffers onder de gedetineerden, aangezien rechtstreekse bomaanvallen op de gevangenis en bijbehorende gebouwen niet voorkwamen.

Langzaam vervolgt de tijd haar loop. Voor ons gevangenen te langzaam. Wij die snakkend uitzien naar het ogenblik van onze bevrijding.

De Oost-Pruisische winter doet zijn intrede met zeer strenge vorst en zware sneeuwval. Wat dit voor ons, die zonder verwarming ingesloten zijn en daarenboven slecht voedsel en te weinig kleding hebben, betekent, is niet te beschrijven, doch moet eerst aan de lijve ondervonden worden, wil men zich enigszins een beeld van de wanhopige toestand kunnen vormen.

Het Nederlandse gezegde “hoop doet leven” is in onze toestand een waar woord geweest. De drang om te blijven leven wordt steeds weer gevoed door de binnenkomende berichten uit de frontsituaties. Het wordt ons duidelijk, dat de Russen heel dichtbij zijn en dat het misschien nog een kwestie van korte tijd zal zijn, dat onze bevrijding een feit wordt. Temeer wordt deze overtuiging versterkt door de aanwezigheid van de Führer, die zijn hoofdkwartier dicht in de buurt van de gevangenis heeft opgeslagen.

Voorlopig zal het echter bij een hopen en verlangend uitzien blijven. Kerstmis komt en gaat, gevolgd door het komen en gaan van de jaarwisseling 1944/1945.

Voorzichtig proberen we nadere bijzonderheden over het verloop van de oorlog aan de beampten te ontfutselen, doch zonder resultaat, want zij hullen zich in diep stilzwijgen.

De enige mogelijkheid om nieuws van de zijde van het bewakend personeel te vernemen is het afluisteren van de gesprekken, die zij onderling voeren en de opgevangen woorden met elkaar in verband te brengen.

Hoewel geen directe oorlogshandelingen ons verontrusten, wordt toch de atmosfeer, welke ons omringt steeds onheilspellender en dreigender. Het lijkt of een onweersbui op losbarsten hangt.

En in deze geladen atmosfeer geldt voor ons slechts één wachtwoord; wachten, wachten.....

4 januari 1945.

Vandaag zou mijn straf tijd verstreken zijn, maar voor het plegen van sabotage heeft de leiding van de gevangenis hieraan nog veertien dagen toegevoegd.

19 januari 1945.

De grote dag van mijn invrijheidsstelling is aangebroken. Op normale wijze ga ik met de andere gevangenen naar het werk. Het gesprek loopt als gewoonlijk over de mogelijke evacuatie van de gevangenis.

Het is 's morgens 9 uur. De werkmeester komt als een wervelwind de fabriek binnenstormen. Nerveus en met een hoogrode kleur loopt hij rechtstreeks naar het bureau van onze chef. Ruim een uur blijft hij daar, wat zeer ongewoon is, omdat hij dit nooit doet. Als een lopend vuurtje gaat het door de werkplaatsen: "De ouwe is bij de chef, zou er iets aan de hand zijn?" Eindelijk komt de ouwe weer te voorschijn en in het voorbij lopen zegt hij: "Het is mis jongens, de Russen komen."

Verder zegt hij niets, maar het is voor ons voldoende. Lachend en veelbetekenend kijken wij elkaar aan. Eindelijk is het dus zo ver.

Inmiddels schijnt ook in de gevangenis het bericht bekend geworden te zijn. Beambten lopen af en aan met norske gezichten en wat opmerkelijk is, ze zijn zwaar gewapend. Normaal dragen de beamtten geen wapens. Nu echter hebben ze allen een revolver; sommigen zelfs een machinepistool. We zien auto's komen, die zich moeizaam een weg door de dikke sneeuwlaag banen, die op de binnenplaats van de gevangenis ligt.

De meeste chauffeurs hebben de radiatoren en motorkappen van hun wagens afgedekt met zakken of kledingstukken om bevrozen te voorkomen. Ook zien we de gevangenen, die op de buiten-commando's werken naar de gevangenis komen. Sommige commando's komen te voet, ploeterend door de sneeuw, met verkleumde gezichten en de handen diep in de zakken van hun schamele kleding. Andere commando's, die verder van het hoofdgebouw gestationeerd zijn, worden met auto's gebracht.

Ons werktempo is, door deze gebeurtenissen op de binnenplaats, tot nul gedaald. Allen staan we voor de getraliede vensters naar buiten te kijken, alsof we helemaal geen werk hebben en er geen beamtten aanwezig is. We staan zo al enige tijd te kijken en het verwondert mij, dat onze beamtten ons niet opjaagt om weer te gaan werken, terwijl hij anders als het tempo maar even verslapt direct met snauwen en schoppen bij de hand is om ons tot meer spoed aan te zetten.

Waar ik evenwel ook kijk of zoek, nergens is de man te vinden. Al zoekende kom ik bij de uitgang van de fabriek naar de gevangenis. De deur van deze uitgang staat open. De beamtten is dus de gevangenis ingegaan en heeft vergeten de deur achter zich te sluiten.

Deze bevindingen vertel ik aan de werkmeester en zeg hem, dat ik de gevangenis inga om eens poolshoogte te nemen. Dit wordt direct door hem goed gevonden, omdat hij waarschijnlijk zelf ook nieuwsgierig is hoe het er in het gebouw toegaat.

In de gevangenis merk ik direct, dat er een ongewone drukte heerst. Beambten lopen gehaast heen en weer langs de cellen en over de afdelingen, waar de zwaar gestraften in de cellen werken. Wat verderop in de ruimte, die het middelpunt van de gevangenis vormt, de centrale genaamd, lijkt het wel of er een verhuizing aan de gang is. De volledige inventaris van de artsen- en tandartsenkamer staat hier kras door elkaar te midden van allerlei andere goederen op vervoer te wachten. Een grote ploeg gevangenen sjouwt alles bij elkaar, terwijl een andere ploeg buiten bezig is om deze goederen op grote vrachtwagens te laden.

Door dit gekrioel zoek ik me een weg naar het grote magazijn. Na veel geduw en geschuifel kom ik waar ik wezen wil. Hier is het ook een rommel. Alle voorraden kleding en schoeisel

worden ingepakt en weggedragen; ook dit moet mee op transport. De kleinere artikelen, zoals kammen, zeep, sokken, voetlappen enzovoort worden met gulle hand uitgereikt aan ieder, die het hebben wil. Deze voorwerpen worden door ons gevangenen altijd zeer begeerd en zodoende vliegen de voorraden weg. Na nog wat rondgesnuffeld te hebben, voorzichtig de beampten ontwijkend, ga ik met een voorraad sokken en zeep weer terug naar de fabriek. Al gauw is de werkmeester bij me en ik vertel hem wat er in de gevangenis aan de hand is. Hij zegt niets maar kijkt me veelbetekenend aan. Ook de jongens vertel ik wat er loos is en in overleg met de werkmeester mogen we met vijf man tegelijk naar het magazijn om te proberen zoveel mogelijk spullen te bemachtigen.

Intussen is het middag geworden en krijgen we onze watersoep, die één voordeel heeft, namelijk dat ze warm is. Hier en daar zwemt er een stukje knol als enige versiering in het stinkende nat, dat de weidse benaming van knollensoep draagt.

Na het middagmaal komt de chef in de werkplaats en vertelt op korte, snauwerige toon, dat de Russen in aantocht zijn en dat de gevangenis volgens plan geëvacueerd zal worden. Alle fabrikaten en half-fabrikaten, die we gemaakt hebben moeten vernietigd worden. De machines los gemaakt van hun fundaties, leidingen en lampen gesloopt en vernietigd.

Na deze korte en duidelijke opdracht verdwijnt hij en begint voor ons een zware middag. In drie ploegen werken we (ook weer volgens plan) de gehele middag om de ons gegeven opdrachten uit te voeren.

Eén ploeg ontfermt zich over de machines met toebehoren; één ploeg is belast met het vernietigen van alle niet te vervoeren materialen en leidingen en één ploeg zorgt voor het inpakken van tekeningen en kostbare meetinstrumenten.

De gehele middag sjouwen en zwoegen we voort, telkens even rustend en naar buiten kijkend of we iets belangrijks kunnen ontdekken. Auto's rijden af en aan. Allerlei kostbaarheden brengen ze naar het station om weer terug te keren en opnieuw te laden. We zien schrijfmachines, radio toestellen, stapels stoffen enzovoort opladen. Tevens vertrekken tientallen kisten, met onbekende inhoud, uit de werkplaatsen.

Langzaam vordert ondertussen ons vernielingswerk en tegen het vallen van de avond beginnen we met z'n allen het lichtnet te vernielen. Slechts gedeeltelijk kunnen we dit ten uitvoer brengen, daar het spoedig te donker is om de algehele vernietiging te volbrengen. Zonder leiding trekken we hierna de gevangenis in en vinden daar, in plaats van de normale kille rust, een complete bijenkorf.

In de begane grond afdelingen zitten en liggen tientallen tuchthuisgevangenen onder toezicht van nors en krijgshaftig uitzijnde beampten. Deze gevangenen zien er verschrikkelijk uit. Ze zijn vervuild en verwaarloosd en hebben baarden van drie weken. Het is duidelijk te zien, dat dit het uitvaagsel van het Derde Rijk is. De gezichten en gelaatsuitdrukkingen van deze mannen verraden een misdadige inslag. Het dierlijke heeft in deze mensen gezegevierd en is van de gezichten af te lezen. Het zijn stuk voor stuk mensen die voor niets in het leven terugdeinzen. Hier zijn aanwezig gewetenloze uitbuiters, moordenaars, rovers, dieven en sluipmoordenaars, kortom mensen met een zwarte ziel. Zo te zien moeten deze boeven al dagen lang op mars zijn.

Tussen dit alles door zoeken wij onze weg naar onze gemeenschappelijke cel. Na vele omwegen over gangen en trappen bereiken we eindelijk onze cel. Dit vertrek dient ons tot woonkamer, slaapkamer en keuken. We praten weer over de komend evacuatie en gissen "hoe en waarheen we zullen gaan". De toekomst zal ons het antwoord op deze gissing ontsluiëren. Het eten laat deze avond lang op zich wachten, doch als het eindelijk gebracht wordt door de oppasser Müthel, blijkt, dat ons een overvloedig maal is toebedeeld. In de keuken kijkt men dus blijkbaar ook niet meer zo precies naar de maat.

Mede door de herrie die in de gevangenis heerst blijft het deze avond in onze cel nog lang roezemoezig. Regelmatig horen we commando's en fluitjes weerklinken en het lijkt alsof

steeds meer gevangenen uit tuchthuizen en gevangenissen uit de omgeving worden aangevoerd om hier de nacht door te brengen en morgen met daglicht weer verder te marcheren door de barre koude en de dikke sneeuwlaag.

Het vriest stevig en een felle oostenwind doet de koude ook in de gevangenis nog intenser voelen.

20 januari 1945.

Vroeg in de morgen worden we uit bed getrommeld en na ons ontbijt, bestaande uit één sneetje brood, gaan we zonder toezicht naar de fabriek. De tuchthuisgevangenen, die we de vorig avond gezien hebben, zijn vertrokken. Alleen de kibeltonnetjes en het stro herinneren ons aan hun verblijf.

In de fabriek nemen we ons sloopwerk van de vorige dag weer ter hand en tegen het middaguur is van de werkplaatsen niet veel meer dan een ruïne over. Na het middagmaal, weer knollensoep, worden onder leiding van de werkmeester de machines naar buiten gerold. Binnen enkele uren staat alles buiten in de sneeuw.

Het wachten is nu op een vrachtwagen, die de machines naar het station zal vervoeren. De kou drijft ons weer de fabriek in en we trachten onze uitgemergelde en verkleumde lichamen bij een lauwwarme kachel te verwarmen. Alles wat aan brandbaar materiaal nog aanwezig is verdwijnt in de kachel.

Huiverend staan we daar en denken na over datgene wat ons nog te wachten zal staan. Angst en vreugde hebben zich van ons meester gemaakt.

Angst hebben we over de manier, waarop we behandeld zullen worden en wat ons toekomstig lot zal zijn.

Vreugde leeft in ons, omdat we nu iets van de vrijheid te zien zullen krijgen en misschien spoedig zelf vrij zullen zijn. Vrij? We kunnen ons dit nauwelijks meer voorstellen.

“Naar het magazijn en burgerkleding halen”, brult plotseling een beambte door de fabriek. Als door een wesp gestoken springen we op en ineens weer druk pratend en joelend gaan we achter de beambte aan. Burgerkleding? Hoe ziet dit er eigenlijk uit? We kunnen ons moeilijk meer herinneren, dat we nog andere kleding bezitten, dan de altijd met luizen en vlooiën geïnfecteerde gevangeniskleding. Sommigen weten nog dat ze bij hun arrestatie sigaretten of shag bij zich hadden en vol verwachting gaan we naar het magazijn.

Na lang wachten krijgen we onze, naar mottenballen stinkende burgerkleden. Met onze eigendommen gaan we weer naar de fabriek terug. De werkmeester wacht ons op en zegt: “Jullie kunnen wel inrukken, want er komt geen vrachtwagen om de machines te halen.” We druipen dus maar af naar onze cel, waar we ons wassen en burgerkleden aantrekken. Dit geeft aanleiding tot grote vrolijkheid, aangezien sommige jongens reeds op zeer jeugdige leeftijd gearresteerd zijn en in de gevangenis terecht zijn gekomen. De kleding is evenwel niet met de bezitters meegegroeid. Zodat verschillende costuums en jassen te klein zijn geworden. Zo staan daar dan verschillende jongens met hoogwater broeken en jasjes waarin ze krom moeten staan. Er ontstaat een ruilhandel met het resultaat, dat we na enkele uren allen tot op zekere hoogte toonbaar zijn.

Lang duurde de vreugde echter niet, want met deze verkleedpartij hebben we de aandacht van de beampten, die buiten de cellen op de afdelingen hun werk hebben, op ons gevestigd en spoedig komt dan ook de chef van onze jeugdafdeling Herr Wismann met veel donnerweters bij ons binnenvallen. Hij vraagt of we gek geworden zijn en de ernst van de toestand niet inzien. Bovendien voegt hij er nog aan toe, dat we in deze kleding toch niet op mars mogen. “Op mars?”, vragen we allen tegelijk. De hoofdbeambte, die overigens voor ons niet de slechtste was, weet met zijn figuur geen raad en vertelt ons dan maar, dat we morgenochtend met onbekende bestemming op mars zullen gaan.

Dit nieuwtje geeft weer stof tot een gesprek en we vragen ons weer voor de zoveelste maal af waarheen deze mars zal leiden.

We huiveren bij de gedachte, dat we morgen in dit barre jaargetij door de felle kou en de hoge sneeuw zullen moeten ploeteren, waarbij dan nog komt de angst voor de grillen en woede uitbarstingen van de ons begeleidende beamtten.

Juist als we onze gevangenisplunje weer aantrekken, wordt er een mondivoorraad voor de komende dagen gebracht. Ons rantsoen bestaat uit twee broden en een pakje margarine per persoon. De avond wordt nu verder doorgebracht met eten en pret maken. Wat kan het ons eigenlijk nog schelen, want morgen is de grote dag, dat we deze stenen doods-kist zullen verlaten. Deze dag zal ons weer dichterbij de zo fel en hartstochtelijk begeerde vrijheid brengen.

In de loop van de avond komt Herr Wismann nogmaals onze cel binnenstappen en na even met ons gepraat te hebben moet ik, als kameroudste met hem mee. Vol verwondering kijk ik hem aan en volg hem naar zijn kamer, waar de hele inventaris door elkaar ligt. Alles wat waarde heeft is ook hier weggehaald.

Herr Wismann overhandigt een weckglas met gebraden vlees en een dienstjas. Weer kijk ik hem verwonderd aan, maar voor ik iets kan zeggen, zegt hij: “Deze twee dingen moet je voor me meenemen op mars, want we weten niet waar we terecht zullen komen, terwijl we evenmin weten hoelang de mars zal duren. Misschien zal ik deze beide dingen nog wel eens nodig hebben. Ik ga als geleider met jullie mee, dus we zullen steeds samen optrekken in de komende weken. Zeg ook tegen de jongens, dat zij zich goed moeten aankleden en hun ransel gemakkelijk draagbaar maken, want het is buiten bar koud en de wegen zijn zeer slecht door de vele sneeuw.” Met een diepe zucht beëindigt hij deze korte toespraak.

“Mag ik uw dienstjas aantrekken wanneer me dat nodig lijkt”, vraag ik.

“Dat is toegestaan”, antwoordt hij kort, “maar wees er voorzichtig mee.”

Wat hij met dit “voorzichtig zijn” bedoelde weet ik nu nog niet. Opgelucht ga ik met weckglas en overjas naar de cel terug, waar ik met gejuich wordt ontvangen, vanwege de inhoud van het weckglas. De dienstjas vind ik evenwel belangrijker, wat ook uit het vervolg van dit verhaal zal blijken.

Nadat mijn ransel gepakt is en ik nog even op de rand van de krib zit te mijmeren komt er weer bezoek in de cel. Herr Glad, de afdelingsbeambte, wenkt me om met hem mee naar zijn kamer te gaan. Daar staat een zwaar beladen fiets, waaraan een jeugdige gevangene staat te prutsen. Het blijkt de oppasser van deze beambte, Theo Müthel te zijn, het manusje van alles in onze afdeling.

Veelbetekenend kijkt Glad ons aan en wijst naar zijn fiets en zegt: “Deze fiets zal tijdens het transport aan jullie zorgen toevertrouwd zijn. Evenals Herr Wismann ga ik als geleider met jullie colonne mee en denk er aan, dat, wat er ook gebeurt, die fiets mee moet. En nu ingerukt, mars!” Ik maak rechtsomkeert en verdwijn met Glad achter mijn hielen om me weer op te sluiten.

Zo verloopt de laatste avond in onze gedwongen verblijfplaats. Allen zijn wij het er over eens, dat het ten hoogste tijd is om van hier te vertrekken, aangezien het Russische front angstig dichtbij komt.

Ook deze laatste nacht gaat niet stil voorbij. Met onze, op het definiëren van geluiden goed getrainde oren, merken allerlei vreemde geluiden op. De grote buitendeuren gaan onophoudelijk open en dicht. Gepraat en commando's zijn duidelijk hoorbaar, terwijl de telefoon in de centrale, die anders 's nachts nooit belt, onophoudelijk rinkelt. Aan de bepaalde manieren van lopen, aan de te horen stemmen en aan de vaste gewoonten van de verschillende beamtten, stellen we vast, dat het gehele personeel in de weer is.

Het is na middernacht, wanneer we merken, dat tientallen gevangenen de trappen in de gevangenis aflopen en in de centrale verzameld worden. Commando's en bevelen klinken

onophoudelijk en steeds meer gevangenen worden verzameld. Afdeling na afdeling wordt leeggehaald en naar buiten gevoerd.

De afmars der verdoemden is dus begonnen. Tweeduizend mannen en jongens van diverse pluimage gaan op mars naar een onbekende en verre toekomst. Even, heel even maar, bekruipt me een gevoel van onmacht en troosteloze verlatenheid, maar dan breekt gelukkig de lichtstraal door van de wetenschap: “God de Heer verlaat mij niet”. Zo denkend en filosoferend ontfermt de slaap zich over mij in deze laatste nacht in de Stuhmer Straf- und Jugendgefängnis.

“Op Mars”

21 januari 1945.

Met een schok en een kletsnat hoofd word ik wakker en kijk slaperig in de lachende gezichten van twee collega boeven. Uitputting en vermoeidheid hebben mij vast in slaap gebracht en daar ik op de gewone manier niet wakker was te krijgen hebben zij maar ijskoud water over mij uitgegoten.

Nauwelijks is het ontbijt verorberd of de celdeur zwaait open en Glad stapt binnen en beveelt ons hem te volgen.

Theo is al met de fiets beneden in de centrale, waar ook wij heen gedirigeerd worden.

Vervolgens worden we geteld en doorgestuurd naar de binnenplaats. Zodra we onze neuzen buiten de deur steken voelen we een scherpe koude wind en onze voeten zakken tot de enkels in een laag moddersneeuw. Op de binnenplaats zijn reeds tweehonderd gevangenen verzameld, waarbij we ons moeten aansluiten.

Spoedig horen we, dat er in deze nacht reeds zes colonnes van elk 300 man de gevangenis verlaten hebben. Wij zijn de laatsten die vertrekken, uitgezonderd een klein aantal en de hoofdbeambten en staf, die als allerlaatsten zullen vertrekken.

Weldra zet de colonne van menselijke wrakken zich in beweging in de richting van de keuken, waar twee grote trekwagens met brood, boter en worst beladen aan de colonne worden toegevoegd. Helemaal zonder eten zijn we dus niet.

Langzaam trekken we in de richting van de buitenpoort, waardoor we de zo gehate en gevreesde muren van de gevangenis achter ons laten. Links en rechts van de weg staan paard en wagens, beladen met van de boerderijen der gevangenis afkomstig, vers geslacht vee. Het water loopt ons door de mond, doch voort moeten we de dik besneeuwde en moeilijk begaanbare hoofdweg op. We gaan door het vriendelijke dorp in de richting van het station. Ondertussen zijn wij, Müthel en ik, naar de staart van de colonne afgezakt. We spreken af, dat we, wat er ook zal gebeuren, bij elkaar zullen blijven.

Glad bindt ons nogmaals op het hart, dat de fiets met bepakking het enige is, dat hij kan meenemen en derhalve beslist gespaard moet blijven. Zo is dus de weg terug, terug naar de vrijheid, begonnen.

Intussen hebben we het dorp achter ons gelaten en komen door de sneeuw ploeterend langs het station, waar het zwart ziet van de mensen, die nog proberen willen om met een trein hier vandaan te komen. Verder gaan we, de weg op naar Weissenberg.

Links en rechts van deze weg ligt een uitgestrekt bos, waardoor de koude op dit gedeelte van de weg niet zo scherp is, aangezien de felle wind door de bomen gedeeltelijk wordt tegengehouden. De sneeuw, die ongeveer een halve meter hoog ligt, veroorzaakt ons evenwel des te meer last. Aan weerszijden van de weg patrouilleren tot de tanden gewapende soldaten, terwijl het bos tot in de toppen van de bomen is dichtgevluchten met prikkeldraad. Op mijn vraag aan Glad wat dit allemaal te betekenen heeft, antwoordt hij op gedempte toon : “Hier

liggen duizenden tonnen munitie opgeslagen, die voor het front bestemd zijn. Bovendien zijn er ook honderden partisanen in de buurt.”

Nu begin ik iets te begrijpen van de geheimzinnige gesprekken tussen onze chef en de werkmeester, waarbij ik dikwijls het woord partisanen opving. Over partisanen deden in de gevangenis ook dikwijls geruchten de ronde. Hoewel deze gevangenisgeruchten meestal op fantasie berustten of schromelijk overdreven werden, bleken de verhalen omtrent de partisanen toch op waarheid te berusten. Sedert October 1944 brachten de buitencommando's steeds weer berichten over partisanen activiteit mee.

Laten we evenwel het spoor van de colonne weer volgen.

Over heuvels en door dalen, steeds omringd door bossen trekken we voort. Na enkele uren zwoegen door de sneeuw, laten we de hoofdweg liggen en slaan een zijweg in, die in westelijke richting voert, zodat we de oostenwind in de rug krijgen. De weg wordt steeds smaller, zodat we tenslotte maar met twee man naast elkaar kunnen lopen.

Om 1 uur 's middags bereiken we plotseling een riviertje, de Nougat, een zijriviertje van de Weichsel. Over het ijs gaan we naar de andere oever, waar een bordje ons vertelt dat we in Kittelsfahre zijn. Een ijzeren pontje ligt omgekeerd op de walkant aan de voet van een hoge dijk, die we, zo goed en zo kwaad als het gaat opklauteren, wat door de dikke sneeuwlaag niet eenvoudig is. Boven op de dijk krijgen we de volle kracht van de scherpe oostenwind te incasseren. Door en door versteend van de kou staan we daar te wachten tot de trekwagens met het voedsel boven op de dijk zullen zijn. Dit blijkt echter een moeilijk uitvoerbare opgave te zijn. De gevangenen, die de wagens steeds voort getrokken hebben, moeten nu deze wagens op de dijk trachten te brengen. Halverwege de dijk zijn zij aan het einde van hun krachten en wagen en mensen glijden weer met een vaart naar beneden, waar de wagen over de kop slaat en de vracht in het rond vliegt.

Als hyena's lopen en rollen verschillende gevangenen de dijk weer af om vliegensvlug wat brood, boter en worst te roven. Maar zij hebben echter buiten de waard gerekend, want enkele beambten lopen ook naar beneden en rammelen met hun gummistokken de rovers weer de dijk op, waar de gevangenen met bebloede gezichten weer arriveren. Enkele van de boeven moeten beneden blijven om de wagen weer op te laden en naar boven te trekken. Over het ijs worden nu de wagens naar een oprit gereden, waar opnieuw geprobeerd zal worden om deze naar boven te rijden. Met gebogen ruggen en uit alle macht trekkend proberen zij de wagens tegen de steilte op te trekken. De warme adem komt met korte stoten uit de monden en tekent zich als mist af in de koude vrieslucht. Halverwege de oprit kunnen zij evenwel niet verder, ook niet wanneer een beambte, in plaats van een zweep over de paarden, de gummistok over de gebogen ruggen laat dansen. De wagen komt geen centimeter vooruit. Snel worden enige andere gevangenen ter versterking toegezonden en dan lukt het om de wagen op de dijk te duwen. De tol die deze krachtsinspanning eist is een gevangene, die door uitputting in elkaar zakt en naar beneden rolt, waar hij bewegingsloos blijft liggen. Dit was zijn laatste karwei. Het eerste slachtoffer is gevallen. Hoevelen zullen er nog volgen? De ontberingen, slechte voeding en minderwaardige huisvesting hebben ons uitgemergeld en nu moeten we ook deze tol nog betalen.

De tweede wagen is inmiddels ook op de dijk getrokken en Theo en ik hebben met de rug in de wind deze bovenmenselijke krachtsinspanning staan gadeslaan. Beiden vragen wij ons af of wij het doel van de reis, wie weet waarheen, zullen halen. Het blijkt dat de bewakers besloten hebben om het op de wagens meegevoerde eten aan de gevangenen uit te delen, teneinde het tempo van de colonne te verhogen. Zo staan we dus met ongeveer 300 man boven op een smalle dijk met de enkels diep in de sneeuw te wachten tot we aan de beurt zullen zijn om ons portie eten in ontvangst te nemen. Het is een gedrang en een geduw van belang en we moeten uitkijken, dat we niet van de dijk geduwd worden. In het begin gaat alles vrij ordelijk en regelmatig, maar na enige tijd gaan de gevangenen staan dringen en duwen om

te proberen een zo groot mogelijke portie eten te bemachtigen, met het gevolg, dat de beambten met hun knuppels weer gaan rammelen om de orde te herstellen.

Vanwege de fiets van bewaker Glad, kunnen Theo en ik niet naar de proviandering gaan, doch we hopen, dat deze voor ons zal zorgen. Eindelijk, nadat de proviandering afgelopen is, komt Glad met brood en worst voor ons beiden aandrigen.

Langzaam zet de colonne zich weer in beweging en moeizaam bewegen we onze stramme benen en vervolgen onze weg door de barre koude. De bepakking lijkt steeds zwaarder en een bijna niet te dagen last te worden. Links en rechts van de dijk zien we dozen, koffers en bundels kleding, alles door de gevangenen weggeworpen, liggen. We praten erover hoe de mensen zo dom kunnen zijn om kleding weg te gooien en we willen juist Glad in het gesprek mengen, als Theo me aanstoot en stil blijft staan. Wanneer ik hem aankijk, wijst hij veelbetekenend naar beneden op één van de bundels kleren die daar liggen, die beweegt. Met een schok dringt de harde werkelijkheid tot ons door. Verschillende van die hoopjes kleren zijn medegevangenen, die van uitputting zijn bezweken en niet meer de kracht hebben om verder te lopen. Waarschijnlijk zijn ze, om even uit te rusten, aan de kant van de weg gaan zitten, waar zij omgerold of door de andere gevangenen omgeduwd zijn. Om zwakken en zieken bekommert men zich niet, zodat dezen, evenals bij sommige diersoorten het geval is, uit de kudde gestoten en aan hun lot overgelaten worden. Even verder passeren we een paar oudere mannen, die aan de kant van de weg zijn gaan zitten om nooit weer op te staan.

Willoos en gevoelloos zitten zij daar te wachten op de dood, die spoedig komen zal.

Wederom eist deze eerste dag van de dodenmars zijn tol aan doden.

Langzaam begint de avond te vallen en we verlangen naar een beschutte plaats om de nacht door te brengen. Zullen we evenwel rust krijgen, want vanmiddag zijn er met het uitdelen van het eten twee uren verloren gegaan. Onverwachts buigt de kop van de colonne rechtsaf in de richting van een massale boerderij, waar we dus waarschijnlijk zullen kunnen overnachten. Steeds trager gaat de colonne voort, doch eindelijk krijgen we de kans om de fiets naar de boerderij te rijden, waar de beambten ingekwartierd zijn. Even later zoeken we, al schuifelend en op de tast over het donkere erf naar de grote schuur, waar de gevangenen zijn ondergebracht. Wanneer we de schuur gevonden hebben blijkt deze vol te zijn. Binnen is het schelden en vloeken niet van de lucht, daar iedereen probeert om zover mogelijk van de grote deuren een plaatsje te vinden om te rusten. Na veel gedrang vinden we eindelijk ook een plekje, evenwel niet al te ver van de grote buitendeuren. Het is niet ideaal, maar het gaat. Zien kunnen we niet veel, maar horen des te meer. Ook in deze erbarmelijke toestand waren de dieven en rovers al weer op pad. Verschillende uitroepen en scheldpartijen wijzen er op, dat verschillende dingen van bezitter verwisselen. Voor ons is dit een waarschuwing om goed op onze spullen te letten.

We proberen wat te eten, maar onze margarine is één klomp ijs en het kleffe brood, dat we voorheen in de gevangenis kregen, is nu keihard bevroren. Ondanks dit alles eten we het brood en bijten een stuk van de bevroren boter, die in onze mond wel zal smelten. Na dit sobere maal schrapen we wat stro bij elkaar en leggen ons in een gemakkelijke houding neer. Van slapen komt niet veel, omdat onze voeten ijskoud zijn en nat van de sneeuw die tussen de veters en naden zit en nu gaat ontdooien. Theo wil zijn laarzen uittrekken, wat ik hem sterk afraad. Wel trekken we de schoenen even uit om droge sokken aan te doen en de natte schoenen met de vuile sokken uit te drogen.

Onder de dienstjas trachten we wat warmte te vinden, doch de kou, welke we deze dag hebben moeten trotseren, is nu bijna ondraaglijk geworden. Toch moeten we even geslapen hebben, want we worden wakker van het geschreeuw van de bewakers, die de gevangenen komen wekken.

22 Januari 1945.

Weer bittere kou en een snijdende wind, die door onze kleren snijdt, als een scheermes door een dun vel papier. Strompelend komen we naar buiten en proberen de bloedsomloop in onze benen weer op gang te brengen, door ze heen en weer te slingeren. Verschillende gevangenen blijven in het stro in de schuur zitten om hun schoenen aan te trekken, wat ze evenwel niet gelukt. Door de afmattende mars en de geringe weerstand, die we bezitten, zijn de voeten na het uittrekken der schoenen zo gezwollen, dat het onmogelijk is om ze nu weer aan te trekken. Het treuzelen gaat de beampten vervelen en ze gaan de schuur binnen om de gevangenen met hun gummiknuppels meedogenloos naar buiten te rammelen. Iedereen moet mee, hetzij met of zonder schoenen aan de voeten. We ergeren ons aan het gedrag van de bewakers en hebben medelijden met de gevangenen, die geen schoenen aan hebben.

Theo begrijpt nu ook waarom hij zijn schoenen moest aanhouden.

Met de fiets sluiten we ons bij de colonne aan. Traag trekken we steeds maar weer voort langs de binnenwegen en zij die zonder schoenen meelopen, dus op sokken of voetlappen, blijven steeds meer achter, en een bewaker loopt bij hen om ze tot groter spoed aan te zetten. Dit jagen mag echter niet baten. Steeds verder blijft het groepje achter en stellig zijn van de meesten de voeten reeds bevroren, terwijl het lopen voor deze mannen een marteling moet zijn. Plotseling horen we enkele geweschoten en huiveren. Aan de levens van deze mensen is door een sadist een einde gemaakt. Door deze fusillade en door het vluchten van een aantal mannen tijdens de nacht is de colonne weer gedund.

Terwijl we de vorige dag in westelijke richting voortgingen, gaan we nu over smalle wegen en boerenerven in oostelijke richting, zodat we er nu helemaal niets meer van begrijpen. Onverwachts buigt de colonne scherp naar links en komen we op de hoofdweg terecht. Hier blijkt dat we niet alleen op de vlucht zijn. Op deze hoofdweg is het één grote colonne van sleden en paard en wagens beladen met allerlei goederen. De onafzienbare stoet trekt naar het westen, naar de grote Weichselbrug, die hier de enige verbinding met de westelijke oever vormt. De wagens en sleden hebben blijkbaar al een lange tocht achter de rug, aan gezien de paarden en mensen er moe en afgemat uitzien. Ondanks dit sporen de voerlieden hun paarden tot steeds groter spoed aan. Het gladde wegdek is bijna onbegaanbaar en menige wagen staat langs de weg met paarden er voor, die tengevolge van uitputting of gebroken poten gestorven zijn. Langs deze weg was het één groot treurspel.

Ik spreek een voorbij komende boer aan en hij vertelt, dat hij van Insterburg, ongeveer 80 kilometer van de plaats waar we ons nu bevinden, komt. Een dag en een nacht en de aangebroken halve dag loopt de man al naast de wagen voort, terwijl zijn vrouw met twee kinderen op de wagen zit, door beddengoed en een stuk zeildoek enigszins beschermd tegen de ergste koude. Huis en hof zijn in de steek gelaten en op bevel van hogerhand is men vertrokken, ten prooi aan angst, welke door Goebbels kunstmatig is verwekt. Blindelings volgen deze mensen de gegeven bevelen op en zijn heen gegaan, het erfgoed van vele geslachten verlatend. Gehaast en bevreesd gaan zij, als willoze slachtoffers van de leiders der Duitse dictatuur.

We worden ingepast in een gat in de colonne van wagens. Sneller gaat het nu voort, omdat we het tempo van de karavaan moeten aanhouden. Ineens verlaat een jongen de colonne en springt op een voorbij rijdende auto. Op hetzelfde moment weerklinkt een geweschot en de jongen valt dodelijk getroffen van de wagen. Het slachtoffer wordt door zijn moordenaar aan de kant van de weg geschopt.

Steeds voortlopend in de grote karavaan bereikten we 's middags om 2 uur de Weichselbrug bij Dirschau.

Ter weerszijden van deze brug is de Volkssturm bezig met het uithakken van loopgraven in de diep bevroren grond, om de brug tegen de aanrukkende Russische legers in staat van verdediging te brengen.

Groot was de opstopping aan deze zijde van de brug, omdat de naar het front rijdende colonnes voorrang hebben. Een dergelijke colonne, bestaande uit vrachtwagens met soldaten bemand, passeert ons in razende vaart. Aanvulling dus voor de terugtrekkende Duitse legers. Steeds meer dringt de karavaan voorwaarts. Voort, steeds maar voort willen de mensen, alsof de Russen hen al letterlijk op de hielen zitten. Eindelijk krijgen ook wij de gelegenheid om over de brug te gaan, die onder zware bewaking staat. Uit langs de leuning lopende spanningsdraden leiden we af, dat de brug reeds met springstof zwaar ondermijnd is. De brug doet me denken aan de bruggen over de grote rivieren in Holland en even verwijl ik met mijn gedachten bij mijn onbezorgde jeugd in het goede vaderland, waarnaar ik met mijn gehele wezen verlang.

Diep onder ons voert de Weichsel haar drijfjys met de ebstream naar de Oostzee. Om nu eindelijk eens verlost te zijn van de ons nog altijd benauwende vraag waar onze tocht heen zal leiden, besluiten we dit aan Glad te vragen. Na onze vraag kijkt hij ons verwonderd aan en haalt de schouders op wanneer hij antwoordt: “Ik weet het ook niet, maar ik geloof, dat we naar Pruisisch Stargard gaan.” Verder krijgen we geen woord meer uit hem en zijn we dus nog even wijs als voorheen, daar we geen van beiden deze streek kennen.

Gelaten lopen we dus maar weer voort, met de grote groep en zeulen de ons maar last veroorzakende fiets door de moddersneeuw mee. Door het vele verkeer is de sneeuw hier in een breiachtige modder veranderd en de voorbij rijdende auto's spatten ons in een minimum van tijd van onder tot boven onder deze modder zodat we er als beesten uitzien. Dit is nog niet het ergste, maar de gevolgen des te meer, want de natte modder dringt in onze kleren, waar het bevriest en onze jassen in klompen ijs herschept. Naast de vele nadelen hieraan verbonden is er toch ook een aanwijsbaar voordeel, want de dichtgevroren jassen laten de ijsskoude vrieswind niet door.

Langzaam begint de avond te vallen en nog zijn de silhouetten van een stad of dorp niet te zien. Evenals de vorige avond wordt er ook nu weer halt gehouden bij een grote boerderij. Enkele beambten gaan het erf op en we wachten vol spanning in die vervloekte kou tot de heren terug zullen komen met de mededeling of we al dan niet in deze boerderij zullen kunnen overnachten. Volkomen versteend en bibberend van de kou staan we daar als een bonte groep landverhuizers.

Eindelijk gaat er een gemompel door de gelederen en zien we de kop van de stoet het boerenerf opzwenken. Gelukkig, de mars is voor deze dag ten einde. Op een grote hooizolder vinden we onderdak en warmte. Met een zucht van verlichting laten we ons in het hooi vallen. Het is op de zolder warm en licht. Een weldadige warmte, die veroorzaakt wordt door de onder ons gelegen koestal, waaruit een tevreden gerinkel van met kettingen gekluisterde koeien opstijgt. Al gauw hangen jassen en schoenen aan de balken te drogen en wordt er gelachen en gekheid gemaakt, alsof we deze dag helemaal niet gemarcheerd hadden. Helaas voel ik mezelf niet zo prettig, aangezien het gesjouw met de fiets en het enorm zware ransel mijn krachten te boven ging.

Brood en boter worden voor de dag gehaald en ontdooid, wat op de warme hooizolder vlot gaat. Na het eten vallen de meeste van de ouderen spoedig in slaap en alras is de hooizolder veranderd in een slaapzaal.

Sommigen liggen nog precies eender als zij boven gekomen zijn, als een zak zand zijn zij neergevallen, daar de warmte hen ineens overvallen is. De jongens onder de gevangenen zijn alle nog wakker en spoedig zitten we met een groepje bij elkaar, zoals we in de werkplaats van de gevangenis dikwijls om de kachel gezeten hebben.

Het onderwerp van gesprek is weer: “WAARHEEN?”.

Geen van ons is in staat om deze vraag afdoende te beantwoorden. Het woord “waarheen” heeft evenwel geheel ons denken in beslag genomen en dreigt een obsessie te worden.

Langzaamaan wordt het groepje kleiner en de een na de ander verdwijnt naar het land der dromen. Tenslotte zijn wij, Theo en ik, nog over en voorzichtig banen we ons een weg langs de schots en scheef door elkaar liggende slapers. Ons doel is de koestal beneden ons. We hebben het plan om een koe te melken en ons aan de melk te goed te doen, zodat we er tenminste weer even tegen zullen kunnen.

Beneden maken we eerst een verkenningstocht over de boerderij, Theo in burgerkleding en ik met de dienstjas van Wismann aan. Op het grote erf lijkt het wel een kermis, aangezien veel wagens uit de karavaan hier ook hebben aangelegd. Wij zijn niet de enige gevangenen, die in dit nachtelijk uur over het erf ronddwalen. Verschillende ouderen zijn niet eens op de zolder geweest, maar zijn direct langs de wagens gegaan om daar onderdak te verkrijgen.

Het is reeds laat wanneer wij beiden van onze wandeling terugkeren. Een heerlijke geur van koffie en vers brood wijst ons de richting naar de keuken of iets dergelijks aan. Wij gaan er voorzichtig heen en gluren door de ramen van een soort washok. In dit verblijf liggen de meeste van onze bewakers op stro te slapen, terwijl enkel andere, voor ons onbekende, bewakers met en slaperig gezicht bij het fornuis zitten.

De aan mijn zorgen toevertrouwde dienstjas zou ons nu werkelijk een dienst moeten bewijzen. Nadat we even overlegd hebben, open ik met een resoluut gebaar de deur en met een "Heil Hitler" vraag ik botweg om koffie en brood. "Voor twee man, alsjeblieft", voeg ik er nog brutaalweg aan toe. Met een slap handje wordt mijn groet beantwoord en eerst nu ontdek ik in een hoek een vrouw, die zwijgend opstaat, brood gaat snijden en me wat koffie in een soldatenblik geeft. Dit alles gebeurt met een tergende traagheid, terwijl ik op hete kolen sta met de angstige mogelijkheid voor ogen, dat er ieder ogenblik één van onze bewakers kan binnenkomen en mij zal herkennen. Vlug neem ik de koffie en het brood en maak me uit de voeten.

Buiten gaan we, stikkend van de lach over deze geslaagde mop, in loopspas naar de zolder. Voorzichtig zoeken we daar onze plaatsen weer op en beginnen aan de maaltijd, die spoedig achter de rug is. Hierna vallen we, enigszins voldaan in slaap, zonder ons voornemen om een koe te melken ten uitvoer te hebben gebracht.

23 Januari 1945.

Het gerammel van kettingen en melkammers wekt ons uit een onrustige slaap in deze tweede nacht. Samen gaan we onmiddellijk van de zolder af op zoek naar water om ons te wassen en een hap te eten. Al gauw ontdekken we, dat er niets te eten is, doch dat er wel gelegenheid is om ons te wassen. Dit wassen houden we bij om vervuiling te voorkomen en bezetting met ongedierte tegen te gaan. Gelukkig hadden we tot nu toe van dit laatste euvel nog geen last gehad. Nog steeds blaast dezelfde koude snijdende wind met onverminderde kracht. Bij het zoeken naar de fiets en onze bewaker ontmoeten we een tuchthuisgevangene, herkenbaar aan de brede gele bies in de pijpen van zijn zwarte broek. We praten even met de man en spoedig weten we dat er op de boerderij nog een colonne van honderd tuchthuisgevangenen gehuisvest is. Het zijn meest zware jongens, die streng bewaakt worden. De man met wie wij spreken blijkt de verzorger van deze groep te zijn en geniet zodoende een zekere mate van vrijheid. Hij vertelt ons dat zij de vorige nacht eveneens op een boerderij geslapen hebben en dat er de daaropvolgende morgen een aantal van de boeven ontbraken. De bewakers zijn toen aan het zoeken gegaan en vonden de ontbrekende boeven onder het hooi, waar zij waren weggekropen met de bedoeling om na vertrek van de colonne op eigen gelegenheid de wijde wereld in te gaan. Na hun ontdekking worden zij evenwel meegenomen naar de colonne en denken dat de zaak hiermede in orde is. De bewakers blijken er evenwel anders over te denken, en tot grote ontsteltenis van de overige gevangenen worden de onderduikers voor het front van de colonne geplaatst en zonder meer neergeschoten.

“Zodoende is bij ons de lust om er tussen uit te knippen verdwenen”, zo besluit hij zijn trieste verhaal. We vragen hem nog waar zij vandaan komen, doch krijgen op deze vraag geen antwoord meer, want bij het horen van een fluitje neemt hij, als een goed gedresseerd beest, ijlings de benen.

Na een poosje zoeken vinden wij de fiets, doen onze ransels om en zijn weer klaar voor de start. In de oprijlaan stellen we ons op en kunnen zodoende de hoofdweg zowel links als rechts goed overzien. Reeds nu in dit vroege morgenuur is er in beide richtingen een zeer druk verkeer. Naar het Westen beweegt zich een eindeloze stroom vluchtelingen en Oostwaarts razen militaire colonnes in duizelingwekkende vaart voorbij. Duizenden boerderijen worden door de vluchtelingen achter gelaten en zullen in de handen van de Russen vallen.

Eindelijk vertrekken we in de richting van Pruisisch Stargard. Onze colonne is weer gedund en bestaat nu naar schatting nog uit ongeveer 225 man. Wij voegen ons in de grote stroom vluchtelingen en stampen moeizaam voort door de moddersneeuw. Onze weg leidt nu weer door beboste vlakten, zodat de kou niet meer zo scherp aanvoelt. De sneeuw ligt hier echter hoger dan waar ook en maakt het gaan moeilijk.

Enkele uren lopen we zo voort, zeulend met de fiets, tot we eindelijk aan de horizon de contouren van een stadje ontdekken. We verlaten nu de hoofdweg en lopen langs binnenwegen naar Pruisisch Stargard.

Hoe dichter we de stad naderen, hoe drukker het langs de wegen wordt. Boeren drijven hun vee naar de stad en hier en daar staan op boerderijen wagens gereed om evacu es naar elders te vervoeren. Ook hier gaat men dus op pad, op de vlucht voor de Russen. In de stad zelf is alles in rep en roer. Onafzienbare rijen wagens staan in de straten opgesteld, bevolkt met mannen, vrouwen en kinderen. Er vindt in deze streken een ware volksverhuizing plaats. Duizenden en nog eens duizenden, buiten- en stadsmensen, trekken weg van hun haardsteden en woonplaatsen.

Onze colonne is een lange slang geworden en met twee man stijf naast elkaar zoeken we ons een weg door deze drukte. Naar de stadsgevangenis, die voor ons deze dag ons einddoel is. We treffen het daar niet bijzonder goed, want wanneer we door de wijdgeopende deuren zijn binnengestrompeld, moeten we door een nauwe gang drie trappen omhoog klauteren, waarna we op de grote zolder van het gebouw aanlanden. Hier krijgen we weer ons gebruikelijke portie watersoep, van knollen getrokken. Op de zolder is een ruime voorraad stro voorhanden, zodat we gauw op zoek gaan naar een rustig hoekje, waar we kunnen zitten en liggen. We zijn er op uit om een plaatsje bij de verwarmingsbuizen te bemachtigen, opdat we onze kleding zullen kunnen drogen. Over balken en pijpen struikelend zoeken we in het halfduister onze weg en vinden eindelijk in de verste hoek een door ons zo vurig verlangd plekje met nog schoon stro. Jassen en schoenen worden direct uitgetrokken en over de verwarmingsbuizen gelegd, gevolgd door een homp brood en bevroren boter. Er voegen zich nog enkele jeugdige gevangenen bij ons en we maken het ons zo gemakkelijk mogelijk in het stro, waar wij als een stelletje vagebonden bijeen liggen. Eén van de jongens heeft sigaretten en spoedig gaat de sigaret van mond tot mond en mogen we allemaal eén klein trekje nemen. Bij zo'n gelegenheid wordt er nauwkeurig op gelet of je niet te hard aan de sigaret trekt, doe je dat wel, dan wordt je bij de volgende ronde buitengesloten. Zo verstrikt de middag en tegen de avond gaat een schamele elektrische verlichting branden. Veel jongens zijn in slaap gedommeld, weer anderen zitten te praten en ik voor mij heb behoefte om naar een kibeltonnetje op zoek te gaan. Bij navraag hiernaar, hoor ik, dat er maar eén tonnetje is en dat dit bij de toegangsdeur staat. Om daar, bij een aanwezigheid van zoveel gebruikers van dit noodzakelijk gevangenis versiersel, nog naar toe te gaan heeft dus geen zin. Goede raad is in een dergelijk geval duur, want al krijgt men niet veel te eten, toch doet het lichaam zijn normale werking gelden. Op de terugweg naar onze slaaphoek zie ik hoe andere gevangenen

dit vraagstuk hebben opgelost. De kleine raampjes in het dak worden heel eenvoudig als kiebeltonnetje gebruikt. Het is wel een koude oplossing, maar het moet wel.

Met de slaapmakers lachen we nog een hartelijk na over deze glorieuze oplossing. Een gesprek wil op dit late uur, door vermoeidheid en slaap, niet meer vlotter en weldra zijn we allen onder zeil. Van rustig slapen komt evenwel niet veel terecht, omdat we regelmatig wakker worden van het rumoer der gevangenen, die een levendige ruilhandel beginnen. De zolder krijgt zodoende meer de idee van markt, waar men aan het loven en bieden is. Als betaalmiddel gelden sigaretten, en brood. Eensklaps duikt er iemand op, die er piekfijn uit ziet en gekleed is in een pelsjekker en een keurig pak, en solide rijlaarzen aan heeft. Aanvankelijk herken ik hem niet, maar ineens zie ik dat het een man is, die de vorige dagen in ons midden meemarcheerde, bijna zonder schoeisel of kleding. Hij schijnt echter over voldoende sigaretten of brood te beschikken, gezien zijn garderobe, die hij gisteren nog niet bezat.

We ruilen nog wat brood voor tabak en roken nog een sigaret, waarna we maar weer proberen om ondanks het gejoel in slaap te komen. Na veel gedraai en gewoel worden we tenslotte toch door de slaap overmand.

Tengevolge van een hevige herrie schrikken we plotseling wakker. Het lijkt wel of de duivel van een groot aantal gevangenen bezit heeft genomen. Vlug gaan we kijken wat er eigenlijk aan de hand is. Het middelpunt van de vechtpartij blijkt de piekfijn aangeklede man te zijn. De kleren worden hem letterlijk van het lijf gescheurd en hij werd geslagen en gestompt alsof hij een trainingsbal van een bokser was. De man verweert zich dapper, doch tegen deze overmacht is hij niet opgewassen. Geen mens weet wat de oorzaak van deze vechtpartij is. Het resultaat is, dat de man spoedig van zijn kleding en schoeisel is ontdaan en weer even arm en naakt als voorheen is. Tenslotte vragen we aan één van de vechtersbazen wat nu eigenlijk de reden van deze ontkleedpartij is. Vol vuur en vol verontwaardiging vertelt hij ons: “Die schoft heeft van één van ons een doos sigaretten gejat en deze verruild voor schoeisel en kleding en nog enkele andere kleine dingen. De man van wie de sigaretten gestolen zijn heeft dit vanavond pas bemerkt, toen hij er één wilde opsteken. Hij is toen nagegaan wie dat gedaan kon hebben en was er spoedig achter, dat hij, de verslagene, de dader was. De oorspronkelijke bezitter van de sigaretten eiste zijn eigendom terug, doch de doos was inmiddels geheel verruild. Toen is hij hem maar uit gaan kleden, waarbij we hem zijn gaan helpen. Maar nu komt het gekste van het geval nog, want zij, die kledingstukken bij de dief voor sigaretten geruild hadden, hebben nu op hun beurt deze kledingstukken terug en derhalve de sigaretten extra.”

Hier eindigt onze verteller en druipten wij af. Voor de zoveelste maal verwonderen we ons over de mentaliteit van deze gevangenen, die toch straks weer een plaats in de maatschappij zullen moeten gaan innemen. We gaan maar weer proberen om te slapen.

24 Januari 1945.

Wanneer het bevel “Aufstehen” doordringt tot onze slaperige breinen, moeten we ons vliegensvlug aankleden en de zolder verlaten. Zonder eten of drinken worden we op de binnenplaats verzameld in de onverminderd ijzige koude.

We, Theo en ik, verbaasden ons erover, dat onze bewaker Glad ons geen instructies voor het meenemen van de fiets had gegeven, ja, dat deze zelfs niet aanwezig was. We speuren en zoeken waar we kunnen, noch van Glad, noch van zijn fiets is een spoor te vinden.

Mistroostig, omdat we nu onze voorspraak en in zekere zin ook onze beschermheer kwijt zijn, sluiten we ons bij de colonne aan. De tocht voert, na het passeren van de gevangenispoort, weer door het stadje. De straten zijn weer modderig en vies en het lopen wordt hierdoor ten zeerste bemoeilijkt.

“Zo daar ben ik”, horen we eensklaps een bekende stem naast ons zeggen en daar is de bewaker Glad als het ware uit het niets opgedoken. Terwijl hij doorloopt naar de kop van de colonne valt het ons op, dat hij zijn fiets niet bij zich heeft en evenmin wapens draagt. Langs verschillende buitenwegen worden we geleid en na ongeveer een uur bereiken we een groot complex fabrieksgebouwen. Het is een stilgelegde conservenfabriek, die bij normale omstandigheden geheel door gevangenen uit de stadsgevangenis gedreven wordt. Doch zoals wij de fabriek bij de gevangenis in Stuhm achtergelaten hebben, zo is ook deze fabriek geheel onklaar gemaakt.

In verschillende afdelingen van de fabriek is in ruime mate stro aanwezig en al vlug hebben wij, jongeren, het ons gemakkelijk gemaakt. Met een groep van ongeveer 30 jongens hebben we in Stuhm gezamenlijk een cel bewoond en deze groep is nu weer bij elkaar.

Toen geen van de bewakers zich liet zien opperde één het voorstel om eens op verkenning uit te gaan. Er werd niet lang over getwist en enigen van ons verdwenen om eens poolshoogte te gaan nemen. Al gauw verdwijnen nog een aantal jongens, zodat we met zijn tweeën nog over zijn, wat noodzakelijk is met het oog op het feit, dat steeds meer gevangenen zich bij ons in de hoek nestelen en het gevaarlijk is eigendommen onbeheerd te laten liggen.

Plotseling staat Glad bij ons en zijn mistroostig gezicht is reeds bij voorbaat een antwoord op onze vragen. Al gauw begint hij te kankeren op de hele toestand. Bij de beambten is de stemming ook maar zo zo. Het gesprek komt op de vele gevangenen die gevluht zijn en nog zullen vluchten. “Het kan ons niets meer schelen”, zegt Glad, “want als jullie kans zien om allemaal te vluchten, dan kunnen wij tenminste ook naar onze vrouwen en kinderen omzien. Dezen hebben wij, na het vertrek uit Stuhm, aan hun lot moeten overlaten. Bah, wat een zoodje.” Hij draait zich om en loopt weg. Theo moet lachen en zegt: “Zullen wij dan ook de benen maar nemen?” “Zo lang we nog naar het Westen gaan, denk ik er niet over en bovendien hebben we geen papieren”, antwoord ik.

Eén van de jongens komt aangerend en fluistert: “We hebben een kelder met stro gevonden en hele voorraden aardappelen en peulvruchten. Voorzichtig in kleine groepjes moeten we naar beneden gaan, want het is daar beter dan hier.” Weg is hij weer, maar weldra komen er ook anderen terug, die mij meenemen naar beneden. Theo zal na mij gehaald worden. Voorzichtig en zo onopvallend mogelijk lopen we door enkele hallen, waarna we een trap afduiken, die in een grote kelder uitmondt. We scharrelen tussen wat vaten en kruipen door en komen zo bij een deur, die toegang geeft tot een halfdonkere gang, aan het einde waarvan een flauw licht zichtbaar is. Even slechts bekruipt me door het lugubere van deze onderaardse gewelven, een angstig gevoel. Dit is slechts een ogenblik, want bij het flauwe licht, dat door een venster aan het einde der gang naar binnen valt, staan de jongens met glunderende gezichten bij de ingang van de met stro gevulde kelder. Even later komt ook Theo met zijn spullen en zijn we dus compleet.

“Ik ga eten halen”, roept er één. “Wij gaan mee”, roepen tien anderen. Het is onder deze omstandigheden evenwel geboden om niet ongeorganiseerd te werk te gaan met het mogelijke gevolg, dat het dan een rommeltje wordt en de één straks alles en de ander niets te eten heeft. Zodoende neem ik automatisch de leiding van deze groep jongens, zoals dit in de Stuhmer strafgevangenis steeds het geval geweest is, weer op me. Evenals we in Stuhm gewend waren aan de voor ieder geldende regel “alles in gelijke mate onder elkaar delen”, moest deze regel ook in onze huidige toestand weer gelden.

“Jongens, daar komt een wagen met eten het terrein op”, brult er één. We vliegen met ons allen naar de vensters, die uitzicht op het fabrieksterrein geven en zien inderdaad een wagen met etensgamellen het terrein opzwenken.

“Ik ga er eentje jatten”, zegt iemand en met deze woorden is hij reeds verdwenen. Zonder een woord te zeggen wordt hij meteen door nog iemand als een hazewindhond gevolgd.

Vol spanning kijken wij, die achter blijven door de getraliede vensters naar de wagen met soepketels. Al gauw ontdekken we de jongens tussen de andere gevangenen, die de wagen omringen. Aandachtig volgen we de gebeurtenissen, die nu gaan komen. Tientallen mannen verdringen elkaar in de vieze sneeuw om bij de wagen te komen, waar men reeds met het uitdelen van eten is begonnen. Op de wagen staan enkele beambten de door de gevangenen omhoog gehouden schaaltes vol te scheppen. Trappelend van de kou staan de wachtenden bij de wagen, terwijl hun aantal gestadig groeit. Dringend en duwend, ja zelfs met slaan proberen sommigen om in de voorste rij te komen. Het geheel is een ordeloze bende.

Maar waar zijn ondertussen onze etenhalers gebleven? We turen en zoeken, maar kunnen van hen geen spoor ontdekken, aangezien het eten uitgedeeld wordt aan de van ons afgekeerde zijde der wagen. Het enige dat wij zien zijn de steeds scheppende beambten en de gevangenen, die reeds een portie eten bemachtigd hebben of nog voor hun portie aan de beurt moeten komen.

Plotseling zien we onze twee makkers onder de wagen doorkruipen. Voorzichtig komen ze overeind, loeren in het rond en kijken voorzichtig op de wagen of de beambten hen niet zien. Nogmaals kijken ze in het rond om daarna vliegensvlug een volle ketel van de wagen te pakken, op de grond te zetten en om vervolgens rustig te blijven staan kijken naar de almaar scheppende beambten, die niet gemerkt hebben, dat een ketel van de wagen is verdwenen.

Geen mens heeft het gelukkig gezien. Eén van de twee jongens gaat weg om enkele ogenblikken later met een geweldige lading stro in zijn armen terug te komen. Dit stro wordt op en over de ketel gelegd, waarna beiden doodleuk met de gecamoufleerde ketel weglopen. Alles gaat goed, nog steeds heeft niemand iets van de diefstal gemerkt. Aller aandacht wordt vastgehouden door de scheppende beambten, daar zullen zij eindelijk eten krijgen.

Vlug loop ik de gang in en open de deur. Lachend en proestend komen de dieven met de ketel binnen. Voorlopig wordt de ketel in de kelder onder stro verborgen, want het is nog steeds mogelijk, dat misschien iemand de diefstal heeft opgemerkt. Bovendien bestaat nog de mogelijkheid, dat de beambten of de chauffeur de lege ketels gaan tellen en de vermiste ketel zullen gaan zoeken. Wanneer deze bij ons gevonden wordt, dan zal er wat voor ons opzitten. Eindelijk is het uitdelen van het eten afgelopen en zien we de wagen met lege ketels vertrekken. Een vreugdekreet weerklinkt en met gejuich wordt de ketel tevoorschijn gehaald. Uitgehongerd als we zijn vallen we als wolven op de soep aan. Wonder boven wonder is het een goede soep, die uitstekend smaakt. De ketel is dan ook spoedig leeg en onze magen gevuld.

Na deze maaltijd wordt er evenwel weer gewikt en gewogen hoe we aan nog meer eten kunnen komen. Weldra gaan er een paar kleine ploegen op roof uit. De achterblijvenden nestelen zich behaaglijk in het stro en zijn, ondanks hun armzalige omstandigheden, tot op zekere hoogte tevreden.

De eerste ploeg jonge rovers komt terug en smijt met veel lawaai een bus aardappelen op de grond en verdwijnt weer. We komen overeind en kijken met van begerigheid uitpuilende ogen naar de aardappelen. Aardappelen! Hoe lang is het geleden, dat we die gegeten hebben? Stilzwijgend halen we onze gesmokkelde messen te voorschijn en beginnen met ijver te schillen. Enkelen geef ik opdracht om intussen hout en stenen voor het aanleggen van een vuur te zoeken, terwijl anderen de lege ketel met sneeuw moeten gaan vullen. Dit laatste stuit op tegenstand van de betreffende jongens en de opmerking “dan eten we maar niet meer vandaag” moet hen toegevoegd worden om het karweitje tenslotte toch nog te doen.

Van de inmiddels aangesleepte stenen wordt onder het venster aan het einde van de gang in ringvorm een vuurhaard opgebouwd. De duigen van een in elkaar getrap inmaakvat dienen tot brandstof. Nu was het probleem om aan vuur te komen, want we waren onze kostbare vuursteentjes kwijt. Doch het spreekwoord “nood maakt vindingrijk” bestaat niet voor niets. Eén van de jongens heeft nog een beetje tabak, rolt een sigaret en gaat naar boven, de fabriek

in, om te proberen ergens vuur te krijgen van een gevangene, die nog in het gelukkige bezit van een vuursteentje is.

Ja, een vuursteentje was voor gevangenen inderdaad een gelukkig bezit. Het bezit van lucifers en ook van vuursteentjes was ons ten strengste verboden met het oog op brandstichting. Om evenwel een sigaret te kunnen roken, en ook dat moest stiekem gebeuren, moest je toch op de één of andere manier aan vuur zien te komen. Doch ook hier geldt weer “nood maakt vindingrijk”. Een vuursteentje, een steel van een tandenborstel, een eindje potlood en de stukjes van een scheermesje waren evenwel voldoende om het begeerde vuur te geven. Een vuursteentje werd in de fabriek uit de lasapparaten gestolen of wanneer een beambte per ongeluk een aansteker liet liggen, dan kon hij ervan verzekerd zijn, dat het vuursteentje eruit verdwenen was. Een steel van een tandenborstel werd eveneens achterover gedrukt. Een stompje potlood en een oud stukje van een scheermesje waren ook wel ergens te vinden. Hoe maakten we nu vuur? Heel eenvoudig. Met het scheermesje werden van de steel der tandenborstel fijne krulletjes gesneden. Dit fijn gesnipperde celluloid is uitermate brandbaar. Het in het potloodje vastgezette vuursteentje werd vervolgens eveneens met het scheermesje bewerkt, zodat de vonken in het celluloid kwamen, dat vlam ging vatten. Snel een stukje papier erbij en we hadden vuur. Het was wel een omslachtige manier, maar ja, wij hadden er immers toch de tijd voor!

We keren weer terug naar onze kelder en zien twee jongens met een ketel, gevuld met sneeuw, binnenkomen. Bibberend van de kou zetten zij hun vracht op de ring van stenen. Daar komt de tweede groep rovers ook terug en tot onze verbazing zien we, dat zij een zak erwten meebrengen! We vragen maar niet waar zij de erwten vandaan gehaald hebben. De hoofdzaak is, dat we weer eten hebben.

Popelend van ongeduld wachten we nu nog op vuur. Eindelijk komt de vuurhaler met een brandende sigaret terug. Nu vlug een bosje stro aangeblazen en spoedig ligt er een vlamvend strovuur onder de ketel. Voorzichtig worden de duigen in het vuur geschoven, terwijl de rest van de duigen om het vuur wordt gelegd om te drogen. De sneeuw in de ketel smelt en in het te voorschijn komende laagje water gooien we de erwten. Al gauw is de zaak aan de kook, waarna het evenwel de kunst is om de duigen zo regelmatig op het vuur te leggen, dat het geheel ook blijft koken.

Door dit gestook is de hele gang met rook gevuld, zelfs zo erg, dat we het venster boven de ketel kapot moeten slaan om de rook te laten ontsnappen. Gelukkig zit dit venster van de wind af en aan de buitenzijde van de fabriek, zodat we weinig kans lopen door een beambte ontdekt te worden.

Als een stelletje vagebonden zitten we bij de ketel te praten, terwijl onze schoenen bij het vuur staan te drogen. Zo af en toe wordt het deksel van de ketel gelicht om te onderzoeken of de erwten al gaar zijn en de aardappelen erbij gevoegd kunnen worden.

Het begint reeds te schemeren, als we ons brouwsel goed genoeg vinden om te verslinden. Enkelen gaan na de maaltijd weer de fabriek in op zoek naar buit, doch de meesten zoeken een plaatsje in het stro, waar zij zich ingraven en inslapen. Laat in de avond komen de laatsten uit de fabriek terug om te slapen.

Samen, Theo en ik, liggen we onder de oude dienstjas rustig te slapen, wanneer we plotseling door een hevig gebons op de gangdeur wakker schrikken. Alle jongens vliegen tegelijk overeind. Met een gevoel van angst en schrik loop ik de donkere gang in en vraag bij de deur met een bevende stem wie daar aan de andere kant van de deur staat. Meteen herken ik de stem van de beambte Glad en doe de deur open. Met een brandende zaklantaarn in de hand komt hij de gang in en volgt mij naar onze kelder. Hij laat het licht van zijn zaklantaarn door de kelder flitsen en zegt: “Dat is zo gek nog niet.” Veel antwoord krijgt hij niet. Ik vraag hem hoe hij onze schuilplaats heeft ontdekt. “Wel”, antwoordt hij, “zo af en toe zag ik een paar jongens door de fabriek zwalken en toen ben ik eens nagegaan waar ze telkens weer bleven en

zo ben ik erachter gekomen.” Hij had ons, teneinde verraad te voorkomen, niet overdag willen opzoeken.

Bij de gangdeur neemt hij afscheid en stopt me iets in de hand. Vlug loop ik naar het vuur, blaas het aan om zodoende te kunnen ontdekken wat me in de handen gestopt is. “Hoera jongens”, schreeuw ik, “we hebben een half pakje shag van Glad gekregen.” In een ommezien is de helft van het halve pakje shag omgezet in sigaretten, de rest gaat in mijn ransel voor een volgende keer. Rustig genietend zitten we daar gezamenlijk onze sigaretten te roken bij het langzaam wegstervend houtvuur. Na deze verpozing gaan we maar weer naar “bed”. Halverwege de nacht word ik weer wakker gemaakt. Het is de Elzasser Kessler, die op gedempte toon vertelt, dat hij en nog vijf andere jongens er vandoor gaan. De afgelopen dag hebben zij benut om hun kousen en schoenen te drogen, de omtrek van de fabriek te verkennen en te slapen. Ze waren nu uitgerust en staan op het punt om weg te gaan. Kessler heeft ongeveer vier jaren in de gevangenis doorgebracht en nu er een goede gelegenheid is om te vluchten, wil hij met vijf medegevangenen vluchten. Alle moeite om hen van hun voornemen te weerhouden is tevergeefs. Hij en zijn makkers zullen nog deze nacht vluchten. De heersende barre kou is onverbiddelijk en bovendien zullen zij omgang met vrije mensen moeten vermijden, omdat zij geen papieren hebben. Aangezien het allemaal jonge mannen zijn, eigenlijk nog maar opgeschoten jongens, zullen zij zich niet in gezelschap van mensen kunnen vertonen, zonder dat naar hun identiteitspapieren gevraagd zal worden. Zij hebben immers de leeftijd om soldaat te zijn. Hoe zullen zij aan eten moeten komen? Ze hebben geen geld en geen bonnen. Ondanks de nadruk waarmee deze grote bezwaren onder hun aandacht gebracht worden willen zij weg. Zij moeten en zullen nu vrij zijn. Onweerstaanbaar is de drang naar de zo lang en zo vurig verbeide vrijheid. Kessler sluipt weg en komt even later met de vijf andere vluchtelingen terug. Eén voor één geven ze mij een hand en verdwijnen door het venster in de nacht. De koude en de ontbering tegemoet. Als vogelvrij verklaarden zullen zij voorttrekken. Hoe lang?

25 Januari 1945.

Wanneer we op de morgen van deze dag eerst laat ontwaken en ons gekleed hebben, eten we de resten van het uit Stuhm meegekregen voedselrantsoen op. Natuurlijk gaat er ook deze morgen weer een ploegje jongens op roof uit. Zij komen echter weer gauw terug met de mededeling, dat zij beambte Glad gesproken hebben, die hen verteld heeft, dat we over een half uurtje weer van hier zullen vertrekken. We gaan dus onze ransels weer pakken en terwijl we hier mee bezig zijn, komt Glad ons opzoeken. Onmiddellijk bemerkt hij, dat een deel van de jongens ontbreekt. Ik vertel hem wat er deze nacht gebeurd is en krijg het laconieke antwoord: “Voor mijn part gaan jullie er allemaal vandoor, dan kan ik tenminste ook naar mijn vrouw en kinderen gaan omzien, die ik aan hun lot heb moeten overlaten. Zij moesten zelf maar voor een reisgelegenheid naar het westen zorgen.”

Achter Glad lopen we de kelder uit de kou en sneeuw tegemoet. Buiten staan in de dikke sneeuw de overige gevangenen reeds klaar om te vertrekken. We sluiten ons bij hen aan en horen, dat er in de afgelopen nacht enkele gevangenen, die probeerden te ontvluchten, zijn neergeschoten. De bewaking blijkt dus nog steeds van dien aard te zijn, dat vluchten zonder meer een waagstuk genoemd kan worden.

Een angstig gevoel bekruipt ons en we denken aan onze vrienden, die in de afgelopen nacht ontvlucht zijn. Verder informeren leert ons evenwel, dat het een paar oudere gevangenen zijn geweest, die vannacht zijn doodgeschoten.

Langzaam zet de colonne zich in beweging en zwoegen we voort door de sneeuw. Theo en ik achteraan met de fiets van Glad tussen ons in. We volgen dezelfde weg, die we de vorige dag gekomen zijn en gaan dus weer terug naar Pruisisch Stargard, waar we na enkele uren

ploeteren, door sneeuw, steeds maar sneeuw, bij de stadsgevangenis aankomen. We worden als beesten de binnenplaats opgejaagd. Hier is het druk, auto's rijden af en aan, terwijl de beambten lopen te schelden en te snauwen op alles en iedereen. Gevangenen worden geslagen en getrapt als ze niet gauw genoeg op de commando's reageren.

In stilte moet ik lachen om de satanische angst, die van deze übermensen bezit heeft genomen. Deze angst en woede wordt nog verhoogd, door de kalme, rustige en gelaten houding van de gevangenen, die me doet denken aan een vorm van lijdelijk verzet. Onze colonne wordt naar een rustige hoek gedirigeerd, waar we maar moeten gaan staan wachten op de dingen die komen zullen.

Een beambte neemt een tiental gevangenen met zich mee. Wat zal er nu gaan gebeuren?

Nadat we een poosje hebben staan stampen om in beweging te blijven en bevroren van onze voeten te voorkomen, komen zij eensklaps weer terug. We kunnen onze ogen bijna niet geloven. Zij dragen manden met brood, stel je voor, "echt brood". De roep "Brood!" gaat van mond tot mond en met begerige ogen kijken we allemaal naar de manden. Het brood wordt uitgedeeld en wij beiden zijn de eersten, die ons rantsoen in ontvangst nemen. Vlug brengen we ons brood naar onze ransels, die we op de fiets tegen de muur gelegd hebben, en bergen het op.

Binnen twee tellen staan we dan ook weer, met heel ernstige gezichten, in de buurt van de manden met brood. Aanvankelijk gaat het uitdelen van het brood ordelijk en rustig, doch na korte tijd worden de gevangenen onrustig en gaan vechten en slaan om een brood te bemachtigen. Van deze gelegenheid maak ik gebruik om achter de rug van de beambte om snel nog twee broden te stelen. Ons dagrantsoen was in ieder geval veilig en verdubbeld. Nauwelijks zijn we klaar met het opbergen van onze buit of de aftocht wordt geblazen. Het is inmiddels 10 uur geworden. Van de hogere beambten is geen spoor meer te bekennen. Ook Wismann is verdwenen. Zo zijn we dus weer een mars met onbekende bestemming en van onbeperkte duur begonnen. Steeds gaan we voort soppend door de smerige modderige sneeuwbrig, die over je schoenen loopt en door de naden naar binnen sijpelt. Alsmar sjokkend door deze barre, natte, koude woestenij. Nu al natte voeten te hebben en te weten, dat nog een hele dag van zwoegen voor de boeg ligt maakt ons moedeloos.

Op de buitenweg bij Stargard worden we ingehaald door een vrachtwagen met aanhanger. Tot onze grote verbazing zit de gehele staf van de Stuhmer gevangenis op deze wagens, ook Wismann is hierbij. Dit voorval geeft ons en niet te vergeten ook onze bewakers heel wat stof tot praten. Vooral van de zijde van de beambten wordt heftig gekankerd over het feit, dat de goudvinken met een auto vervoerd worden en dat zij met ons, misdadigers, langs besneeuwde en bevroren wegen moesten voorttrekken, door deze poel van ellende. De gure noordenwind is nog steeds niet in kracht afgenomen en heeft op de vlakke wegen vrij spel op onze uitgemergelde lichamen, terwijl de vorst daarnaast nog in alle hevigheid zich laat gelden. Mijn ransel begon zwaar te wegen, wat te begrijpen is, na de vele ongewone inspanningen van de laatste dagen.

Langzaam zakken we af naar de staart van de colonne en ten laatste lopen we geheel achteraan met de fiets nog steeds trouw tussen ons in. De twee beambten, die de colonne van achteren bewaken lopen ongeveer twintig tot dertig meter achter de colonne en van deze gelegenheid wil ik gebruik maken om het ransel wat beter op te binden.

Spoedig ligt mijn ransel op de grond en ben ik druk bezig om alles te verschikken. Op het moment dat ik mijn ransel weer wil omhangen roept één van de beambten, die intussen naderbij gekomen zijn, mij aan en vraagt wat er in het ransel zit. Ik vertel hem precies wat er in zit, doch dit schijnt de woede van dit satanskind zo te verhogen dat hij de ransel van mijn rug trekt, zijn bajonet grijpt en de ransel in stukken snijdt. Al mijn kleding en brieven, die mijn kostbaarste bezit vormen, schopt hij aan de kant van de weg. Hetzelfde wil hij doen met de broden, doch ik ben hem te vlug af en waag het om ze onder zijn handen vandaan weg te

graaien. Hetzelfde gelukt eveneens met een paar sokken en dan krijg ik een schop in de richting van de colonne. Onder heftig gescheld en getrap bereik ik de staart van de colonne weer, waar ik me bij Theo en de onafscheidelijke fiets voeg.

Eensklaps zien we twee mannen zich van de colonne verwijderen. Zij hebben van de gelegenheid, dat de beambten met ons bezig waren gebruik gemaakt om een poging tot vluchten te wagen. Wij smoezen erover en hopen, dat het de arme drommels zal gelukken om ongezien te verdwijnen. Doch de sadist, die mijn spullen weggegooid heeft, ziet helaas de twee vluchtelingen gaan. Vlug schouder hij zijn geweer en daar de vluchtelingen goed tegen de sneeuw afsteken, zijn vier goed gerichte schoten voldoende om aan deze tragedie een einde te maken. Dood en vergeten voor altijd. Vermoord door de hand van een mens, een mens, zoals zij zelf er één zijn en wij allen zijn.

Dit voorval schijnt voor verschillende bewakers een reden tot vermaak te zijn. Zij lachen en maken er gekheid over en de sadist kan zo goed niet zijn of hij moet een rondje sigaretten weggeven, vanwege zijn voortreffelijke schoten. Mij loopt een rilling over de rug. We trachten nu van de achterzijde der groep weg te komen om Glad weer op te zoeken. Glad komt evenwel ons opzoeken en we vertellen hem wat er gebeurd is. Hij gaat naar de sadist toe en veegt hem de mantel uit, wat mogelijk is omdat de beul slechts een ondergeschikte van hem is. De man schrikt zichtbaar, wanneer hij hoort, dat ik een Hollander ben en dat de fiets, die wij meezeulen van hem is. Hierna hebben wij aan de sadist een goede bewaker en hij is omgekeerd als een blad aan de boom. Hij komt bij ons lopen en we krijgen zelfs een sigaret van hem.

De sadist vraagt mij nog van wie de dienstjas is, die ik aan heb. Wanneer ik hem vertel, dat deze jas van Wismann is, dan is het ijs helemaal gebroken. Toch blijf ik deze man de sadist noemen, omdat de aangeboden sigaret en de mooie woorden zijn gedrag van nog maar enkele minuten geleden niet kunnen wegdoezelen.

Zo gaat de tocht weer eentonig voort langs eindeloos schijnende akkers en heidevelden. Ook de wagenkaravaan begeleidt ons nog steeds, terwijl de auto-colonnes nog steeds, zowel in oostelijke als in westelijke richting, over de weg razen.

Bij het bereiken van een bosrand komen uit enkele zijwegen Franse krijgsgevangenen, die met kleine sleetjes, getrokken door twee man, in snel tempo voorbijtrekken. Zij zijn, in tegenstelling tot ons, goed gekleed in hun uniformen en goed gevoed, dankzij de Rode Kruis pakketten.

Het is 2 uur in de middag, doch het begint al aardig donker te worden, het lijkt wel of de schemering al begint. Een grote wolk van fijne jachtsneeuw komt aangerold en beneemt het daglicht elke mogelijkheid om tot de aarde door te dringen. Wij lopen pal in noordelijke richting, terwijl de felle wind met jachtsneeuw verzadigd ons recht in het gezicht blaast. Bood het bos ons tot nu toe nog een geringe beschutting tegen de ergste windstoten, nu komen we weer op de open vlakte en betreden we een baaierd. Het is een schier onafzienbare vlakte, dat een vliegveld blijkt te zijn. De vliegtuigen staan in rij en gelid aan de bosrand opgesteld, doch met dit weer is het onmogelijk om te vliegen.

In versneld tempo trekken we dwars over dit enorm uitgestrekte vliegveld met de jachtsneeuw venijnig prikkend in het gezicht. Sneller, sneller, want op deze plek, zo voelen wij het allemaal, is het niet veilig. Ook de Fransen blijken er zo over te denken, want zij verhogen eveneens het tempo en gaan snel voort.

Ondanks het verhoogde tempo zou het echter nog twee uren duren voor we de bosrand aan de andere zijde van het vliegveld zouden bereiken. Twee uren, die wel twee dagen schenen te worden door de ellende die we op deze barre uitgestrektheid van de kou, wind, jachtsneeuw en moeheid moesten verduren.

Wanneer we eindelijk de bosrand bereiken begint het schemerduister, veroorzaakt door de sneeuwstorm in avondschemering over te gaan. Nog steeds gaan we voorwaarts door de

duisternis als een karavaan van verdoemden. Hier en daar zien we een kampvuur opvlammen. We kijken ernaar, doch hebben de moed niet meer om er naar te verlangen, omdat we door alles wat we doorgemaakt hebben, zo afgestompt en zo mat geworden zijn, dat ons geen verlangen meer rest.

We komen langs de Fransen, die hun rusteloos voortgaan nu onderbroken hebben en bezig zijn om thee te zetten.

Voort, voort, de nacht in. De weg wordt smaller en nauwelijks kan de eindeloze wagenkaravaan ons passeren. De boerderijen langs de weg zijn overbevolkt door de vele vluchtelingen, zodat het onze bewakers niet meevalt om voor ons onderdak te krijgen. Eindelijk lukt het echter en omstreeks zeven uur worden we ondergebracht in een grote hooischaar. We geven Glad zijn fiets en daarna gaan ook wij naar de schuur, waar we als blokken neervallen. We ontkleden ons en graven ons diep in het hooi, waarna we ons droge brood eten en ons afvragen hoe lang deze dodenmars nog zal duren. Want ook deze dag heeft weer slachtoffers geëist. De tol is twee mannen vermoord en velen van uitputting in elkaar gezakt langs de weg, waar de dood hen wacht.

26 Januari 1945.

Omstreeks 9 uur was het weer aantreden geblazen. Dit keer stellen we ons aan de kop van de colonne op, natuurlijk met de onafscheidelijke fiets. We kozen de kop van de colonne, omdat we dan niet achter kunnen blijven en een misdadige ervaring, zoals wij de vorige dag beleefd hadden niet gemakkelijk meer zal voorkomen. Daarnaast worden wij in de kop van de colonne gespaard voor de droefgeestige aanblik van mensen, die deze marteling niet meer vol kunnen houden en langs de kant van de weg neerzinken en wachten op de dood door bevriezing, wanneer zij tenminste niet door een revolverschot worden afgemaakt.

We vertrekken met ongeveer 150 man. De colonne is dus weer gedund. Weer is het ijzig koud en glad op de weg, waar de wagenkaravaan en de Fransen ons, evenals de vorige dag, vergezellen. Zoals het aantal gevangenen van onze troep verminderd is, zo vermindert het aantal wagens van de karavaan eveneens.

Van Glad vernemen we dat de tocht vandaag naar Berent zal voeren, welke stad ruim 6 uur marcheren verder ligt. Er wordt in rustig tempo gemarcheerd en de mars verloopt tamelijk goed. Gelukkig heb ik geen last meer van het zware ransel, hoewel het verlies van mijn eigendommen mij nog steeds ter harte gaat. Hier tegenover staat, dat het toch beter is om je eigendommen te verliezen, dan in de sneeuw achter te blijven om te sterven of door een schot uit een revolver afgemaakt te worden, als een hond.

Langs de weg liggen verschillende cadavers van paarden, die de strijd tegen de natuur hebben opgegeven. Boeren zijn bezig om de paarden verder te slachten en hun proviandvoorraad hiermee aan te vullen.

Na verloop van tijd doemt Berent in de verte voor ons op. Naarmate we de stad naderen wordt het steeds drukker op de weg, aangezien van verschillende andere wegen verkeer en mensen zich bij ons aansluiten en ook naar de stad gaan.

Omstreeks 4 uur in de middag bereiken we, alsmaar ploeterend door de moddersneeuw, de stad. In Berent zelf is het bijna niet mogelijk om door het vele verkeer heen te dringen. Langzaam vordert onze colonne door deze massale volksverhuizing en bereiken we na ongeveer een uur "Das Amtsgericht", waar we in de grote rechtszaal worden ondergebracht. Ondanks de hopeloos ellendige toestand, waarin we ons bevinden, doet het toch even komisch aan, dat misdadigers thans de zaal bevolken, waar anders hoogedelgestrenge heren over misdadigers hun vonnis vellen.

Wederom is gedurende deze dag de sterkte van de colonne gedaald. Een aantal is wegens uitputting in de sneeuw achter gebleven, terwijl het ook enkelen gelukt is om in het drukke stadsverkeer en de chaos van vluchtelingen te ontkomen.

We zoeken een plekje, waar we de nacht zo goed en zo kwaad mogelijk kunnen doorbrengen. Tot mijn grote vreugde bemerk ik, dat naast ons een Hollander ligt. Dit blijkt uit een gesprek, dat hij met een Belg voert en dat zijn Hollandse taal verradt. Tot mijn spijt weet ik nog niet wie hij was of waar hij in Holland woonde. Wel vertelt hij, dat hij van plan is om de volgende dag er tussen uit te knijpen.

Zo begint er dus weer een nacht en wel zonder eten of drinken gekregen te hebben en zonder bed van hooi, doch in de plaats hiervan de harde planken van de rechtszaal. Gelukkig hebben we de dienstjas, die weer als deken gebruikt wordt.

Ook in deze zaal blijkt, evenals ons dit al verschillende keren is overkomen, het gebrek aan toiletgelegenheid ons de nodige zorgen te baren. Doch dankzij onze ervaringen zijn wij ook in dit opzicht vindingrijk geworden. De papierbakken van de hoogedelgestrengde heren blijken voor ons doel zeer geschikt te zijn. Als deze oplossing gevonden is, worden de gevangenen weer rustig en horen we verder alleen nog het geluid van beneden ons voorbijrijdend verkeer.

27 Januari 1945.

Vroeg in de morgen verlaten we, zonder eten of drinken gehad te hebben, Berent weer in de richting van Büttow. De koude wind en de krakende sneeuw blijven steeds onze trouwe metgezellen. Eentonig en in gedrukte stemming wordt er gemarcheerd. De enige afwisseling zijn weer de Franse krijgsgevangenen, die ons met hun handige sleetjes steeds passeren. In het voorbijgaan weten we hen menige sigaret af te troggelen.

Tegen de middag komt plotseling een motorrijder ons in razende vaart achterop. De berijder blijkt een bewaker uit de Stuhmer gevangenis te zijn, die aan Glad vertelt, dat de gevangenis in Stuhm reeds bezet is en eveneens het dorpje. Hij is zelf ternauwernood met z'n motorfiets kunnen ontkomen. Deze mededeling gaat als een lopend vuurtje door de colonne, verwekt verwondering en geeft tegelijk stof tot spreken.

De natuur, die ons omringt en onze afgetobde lichamen pijnigt met vorst en sneeuw, schijnt ook onze geest te bevriezen en die voor elke impuls van buitenaf af te sluiten. Het is of een mededeling op een pantser afstuit. Wij nemen kennis van de gebeurtenissen rondom ons met gelatenheid, alsof wij er zelf buiten staan en er geen enkel belang bij hebben. Slechts moeizaam en traag dringt alles tot ons bewustzijn door. Des te verwonderlijker is het echter, dat na alle doorstane ellende, alle indrukken, gesprekken en berichten hecht in het geheugen van gevangenen verankerd liggen. Vele gevangenen zullen, wanneer zij dergelijke transporten als wij meegemaakt hebben, dezelfde ervaring hebben. Vele gebeurtenissen en voorvallen blijken nog haarscherp in het geheugen vastgelegd te zijn. Gebeurtenissen, waarvan men onbewust heeft kennis genomen komen thans weer glashelder voor de geest.

Moeizaam en traag slepen we ons voort in de reeds vallende avondschemering. De bewakers besluiten om bij de boeren te trachten onderdak te vinden. Eén van hen zal reeds vooruit gaan naar Büttow om daar voor de volgende dag voor nachtverblijf voor ons te zorgen. Na lang zoeken en vragen worden we ondergebracht bij verschillende boeren. Theo en ik, met nog enkele oudere gevangenen, gaan onder leiding van Glad naar een klein boerderijtje. Met Glad als bewaker treffen we het dus.

We boffen, omdat we in de warme koeienstal met veel stro, mogen slapen. Gelukkig is hier gelegenheid om, wat sinds ons vertrek uit Stuhm niet meer mogelijk is geweest, ons te wassen. De schoenen worden uitgetrokken en ook de sokken krijgen een wasbeurt. Na deze verfrissing voelen we ons beter en worden we ook langzamerhand weer spraakzamer. We eten de laatste restjes van ons brood uit Stargard met het vlees uit de weckpot van Wismann op.

Juist wanneer we de stallantaarn willen uitdraaien komt Glad met een grote pan melk aandragen. Met allerlei kwinkslagen wordt hij ontvangen. Dit is geen wonder, want warme melk hebben we geen van allen, sinds onze gevangenneming, meer geproefd. We genieten van deze heerlijke drank en voelen ons na deze volledige maaltijd (eten en drinken), voorafgegaan door een goede schoonmaakbeurt, weer mensen. Wat kan een mens toch met weinig tevreden en blij zijn. Thans beschouwt men het als vanzelfsprekend, dat men naast eten en drinken, ook nog een eigen haard bezit, met alle gewenste comfort. De somber gestemde Glad neemt de lege pan en verdwijnt.

28 Januari 1945.

We worden gewekt door het gerammel van melkemers en schieten gauw in de kleren om eens op verkenning uit te gaan. Dat verkennen op dit kleine boerderijtje is evenwel gauw gebeurd en levert niets op. We verdagen in de keuken, waar we ons warmen en van de vriendelijke boerin een echt boeren ontbijt opgediend krijgen. Na dit ontbijt komt een beambte van een andere groep ons waarschuwen dat we zullen afmarcheren. Met een vriendelijke groet nemen we afscheid van deze landlieden en met tegenzin gaan we de kou weer tegemoet. Allen zijn reeds buiten en langzaam zet de troep zich weer in beweging. Na korte tijd doemt Büttow voor ons op en hoe dichterbij we de stad naderen, des te drukker wordt ook hier het verkeer weer. Ook hier is alles in wanorde. Duizenden en nog eens duizenden vluchtelingen uit het Oosten trekken door de stad of proberen er onderdak te vinden voor een kleine rustpauze na de afmattende tocht, die zij achter de rug hebben.

In de stad is voor ons gevangenen bivak gemaakt in "Das Amtsgericht", waar we weer in een grote zaal ondergebracht worden. Enige van de gevangenen worden uit de groep gehaald om met enkele beampten de stad in te gaan om proviand te halen. In afwachting van hun terugkomst hangen wij maar een beetje in de zaal rond. Behalve onze troep gevangenen zijn in dit gebouw ook nog soldaten gelegerd, zodat in dit gebouw wel geen recht meer gesproken zal worden.

Daar komen de beampten en de gevangenen weer terug. Helaas zonder eten.

's Middags om 3 uur komt eensklaps het bevel, dat we ons voor vertrek moeten klaarmaken. Wat zal ons nu weer boven het hoofd hangen. Zoals altijd, worden we met veel geschreeuw naar de binnenplaats gejaagd, waar we opgesteld worden om na verloop van een kwartier met onbekende bestemming te vertrekken. Hongerig en als gebroken mannen zetten we ons weer in beweging, dit alles lijkt meer op een mechanische, dan op een bewust geleide lichamelijke beweging. Daarbij zijn we allemaal bang. Er hangt iets in de lucht, want de beampten schoppen over het minste vergrijp grote herrie. Waarschijnlijk is het de angst voor de Russen, die steeds maar dichterbij komen. Daarom gaat het voort, "steeds maar voort" was hun devies. Tot onze verbazing gaan we naar het station van Büttow. We moeten voor een door "grünen" bewaakte overweg wachten. Het blijkt, dat er deze middag slechts één trein rijdt, waarvoor meer dan 500 mensen staan te wachten. Regelmatig worden kleine groepjes mensen door de "grünen" tot de trein toegelaten. Ook wij moeten wachten.

De hoofdbewaker van onze troep neemt dit niet en gaat met de chef van de "grünen" praten om hem te bewegen ons door te laten. Dit gesprek levert echter niet het gewenste resultaat op, daar de "grüne" niet te bewegen is om ons te laten passeren. Het gaat zelfs zo ver, dat onze hoofdbewaker met de "grüne" ruzie krijgt, waarop laatstgenoemde bliest: "Je kunt naar de bliksem lopen met die colonne zwijnen van jou, versta je! Je denkt toch zeker niet, dat ik hier vrouwen en kinderen laat staan voor een stelletje misdadigers, vuile boeven van jou. En nu maar afgemarcheerd, je gaat niet mee. En als je met die zwijnen geen raad weet, schiet je ze ergens op de hei maar overhoop." Dit neemt onze hoofdbewaker evenwel niet. Niet zo zeer omdat hij zich om ons bekommert, dan wel om het feit, dat hijzelf en de andere beampten dan

ook kunnen rijden en van het afmattende marcheren verlost zullen zijn. Het leven van ons interesseert hen minder.

Wat er plotseling gebeurt zal wellicht niemand zich meer herinneren, maar we krijgen bevel om over de afsluitbomen te klimmen en naar de trein te gaan, waarmee het hek van de dam is. Als een horde losgebroken vee rent of strompelt ieder naar de trein.

Natuurlijk moeten we de fiets ook meenemen. Stel je voor, wij zonder de fiets van Glad. Dit had evenwel het noodlottige gevolg, dat wij als laatsten bij de trein aankwamen en met moeite een plaatsje op één van de balcon konden bemachtigen. Zitplaatsen waren er allang niet meer, terwijl de mensen ook nog tussen de banken en in de bagagenetten hingen. Onze bewaker had echter weer eens voor ons gezorgd en kwam ons halen.

In de wagon, waar de beampten zaten was nog een zitplaatsje. Gelukkig, we konden zitten. Verder was deze wagon nog bevolkt door burgers, jachtopzieners, een onderwijzeres en een boerin.

Het gesprek kwam spoedig op gang en waar zou men anders over spreken, dan over “de Russen”. De grote vraag, waar evenwel niemand een antwoord op wist, was: “waar zouden ze nu zijn?”

De grote angst voor de Russen was de drijfveer voor allen om steeds maar voort te gaan naar het Westen. Aan ons werd gevraagd waar wij vandaan kwamen. Het angstzweet brak me uit, want wat zouden de reacties zijn, wanneer onze medereizigers hoorden, dat wij politieke gevangenen waren en een zitplaats hadden in de trein naar het Westen? Handig redde Theo ons uit dit moeilijke parket door rustig te antwoorden, dat we uit Mariënburg kwamen, waar we gewerkt hadden en dat we nu met zo vele anderen op weg waren naar het Westen, vluchtend voor de Russen.

Heel langzaam vorderde de trein op het verlaten baanvak. Alle gehuchtjes en dorpen, die we passeren zijn verlaten, nergens is een bewoner te zien. De afsluitbomen van de spoorwegovergangen, die we voorbij rijden gaan niet omlaag, dus ook het spoorwegpersoneel heeft hun posten verlaten.

Langzaam wordt het donker en zoekt de trein zich een weg door de zwarte nacht. Iedereen gaat proberen om te slapen en tracht de gemakkelijkste houding te vinden om de slaap te kunnen vatten. Het gevolg is, dat de één zit, de ander ligt en een volgende weer hangt. Aan een moeder met twee kinderen bied ik mijn deken aan om te gebruiken. Prompt vraagt deze moeder of de deken te koop is. Even aarzel ik, wat moet ik doen: weggeven of verkopen? Maar ja, als we straks geen gevangenen meer zullen zijn, dan zullen we op de één of andere manier voor ons eigen voedsel moeten zorgen. Zo verwisselt de deken voor 30 mark van eigenaar. Wij hadden al zoveel ontbering doorstaan, dat we ook wel zonder deken kunnen slapen.

29 Januari 1945.

In de loop van de volgende morgen bereiken we Zolbrück, waar we stoppen en ons even kunnen vertreden. De onderwijzeres uit onze coupé gaf ons broodbonnen en vroeg of wij kans zien om voor deze bonnen in het stadje brood te krijgen. Dolgelukkig rennen we over de rails naar het stationsgebouw, de uitgang door en de stad in. De beampten hebben ons niet opgemerkt of misschien niet op willen merken. In ieder geval bereiken we ongehinderd het centrum van Zolbrück. Het straatbeeld is ook hier weer gelijk aan alle andere steden, waar we geweest zijn. Jakkerende mensen, zwoegende paarden voor veel te zwaar beladen wagens, auto's, die zich met horten en stoten op houtgas voortbewegen en niet te vergeten de vele nors uitzierende “grünen”, die moeten waken voor plundering en opstand. Opvallend is echter dat dit alles, ondanks de haast en het gekakker, gebeurt met een beklemmende stilte. Alle mensen hebben dezelfde grimmige en ook angstige uitdrukking op hun gelaat.

Voor de bakkers- en levensmiddelenwinkels staan lange rijen mensen te wachten om voor hun laatste bonnen brood en levensmiddelen te kopen. Het is ons een raadsel waarom de bakkers en kruideniers nog steeds naar bonnen vragen, want binnen één, misschien twee dagen, zullen ook zij vluchten, met achterlating van al hun have en goed, dus ook van de bonnen.

We kijken goed uit naar een winkel, waar het misschien minder druk is, doch het is overal hetzelfde liedje, lange rijen vermoeide mensen in de natte moddersneeuw. Eindelijk ontdekken we een bakkerswinkel, waar geen mens voor staat. Alleen in de winkel zijn een paar klanten. Nu dat is dan boffen, hè. Helaas, we hebben te vroeg gejuicht, want de bakker deelt ons mede, dat het brood eerst over een uur klaar zal zijn. “Tja, wat zullen we intussen doen?”, vragen we aan elkaar. “Als jij hier blijft”, zeg ik, “dan ga ik proberen om een levensmiddelenkaart op de kop te tikken, dan kunnen we misschien nog wat te bikken krijgen.”

Ik ga op zoek naar een distributiekantoor, dat ik ook inderdaad vind, doch dit is dan ook het enige resultaat van mijn zoeken, want het kantoor is dicht en het personeel op de vlucht naar het Westen. Dus dan maar weer terug naar de bakkerswinkel, waar vriend Theo nog steeds rustig op een bank op het brood zit te wachten. Nog een kwartier en dan zal het brood klaar zijn.

Om de tijd te doden ga ik maar weer naar buiten en scharrel een beetje om het huis van de bakker rond en ben juist van plan om de bakkerij binnen te stappen, als de bakkersknecht naar buiten komt. Onmiddellijk vraag ik hem naar het brood en krijg in gebrekkig Duits te horen, dat het brood nog niet klaar is. Dit gebrekkige Duits verraadt direct zijn Poolse afkomst, welk vermoeden waarheid wordt, wanneer ik hem dit vraag. Hierop vertel ik hem met enige trots, dat ik Hollander ben. Nu is het ijs tussen ons gebroken. De Pool vertelt blij, dat de oorlog nu wel gauw afgelopen zal zijn en dat hij dan weer gauw naar zijn woonplaats kan terugkeren. Eensklaps breekt hij het gesprek af, springt weer in de plooi en zegt nog vliegensvlug, dat ik hier moet wachten, waarna hij in de bakkerij verdwijnt. Na lang wachten komt de Pool weer tevoorschijn met een plank lege bakblikken, doch zonder het vurig begeerde brood, waar ik op gerekend heb. De Pool straalt evenwel van genoeg en glunderend zegt hij: “In het eerste blik zit nog een brood.” Ik heb dat nu binnen twee seconden in mijn bezit en moffel het snel onder mijn dienstjas weg. De Pool gaat de bakkerij weer in en wenst me nog een goede reis naar Holland toe.

Nauwelijks heb ik de straat weer bereikt of Theo komt de winkel uit, eveneens met een brood gewapend. Na enkele minuten worden we op de schouder getikt en als we omkijken zien we het strenge gezicht van een oude Polizei-Hauptmann, die ons vraagt vanwaar we komen en waarheen we gaan. We vertellen hem van onze reis uit Oost-Pruisen en hij vraagt op zijn beurt, waar wij nu naar toe gaan. “Naar de trein”, is ons antwoord.

“Zie, dat je er komt en probeer te vertrekken, liefst zo gauw mogelijk, want ook hier is het niet pluis”, zegt de politieman en vervolgt zijn weg. Wat hij met dit gezegde precies bedoelt, begrijpen we niet. In ieder geval gaan wij naar het station, waar we de trein nog steeds op zijn zelfde plaats vinden. Bij de schooljuffrouw maken we met het brood een goede beurt en krijgen zelfs een half brood toe.

Weer begint men ons te vragen waar we gewerkt hebben en wat we nu wel precies gedaan hebben. Het is moeilijk om op dergelijke vragen naar eer en geweten te antwoorden, doch we weten ons met een zeer aannemelijk verhaal uit deze pijnlijke situatie te redden. In stilte hopen we maar, dat onze bewaker Glad ons na dit verhaal niet te veel voor de voeten zal komen lopen.

Inmiddels begint de verveling ons te kwellen en gaan we maar weer eens op onderzoek uit. We slenteren wat om de trein en gaan naar het stationsgebouw, doch hier is niets anders te beleven, dan luiers wassende moeders en huilende kinderen. Bij het hoofdgebouw staan ook nog enkele huisjes van spoor mannen, waar blijkbaar wat te halen is. Mannen en vrouwen

lopen er af en aan. Dichterbij gekomen merken we, dat hier P Kartoffeln (dit zijn in de schil gekookte aardappelen) te krijgen zijn. In een machtig grote ketel is een veertienjarig meisje bezig aardappelen te koken.

Rustig blijven we nu wachten tot de aardappelen gaar zijn, waarna ook wij een portie krijgen. Zoals reeds is opgemerkt plaagt ons steeds de verveling. In de middag trekken we nog naar een paar boerderijtjes in de buurt van het station, maar ook hier is niets te halen. Reeds honderden hebben bij deze boerderijen eten gehaald, zodat we dus onverrichter zake terugkeren.

Tegen het vallen van het duister gaat de trein plotseling, zonder voorafgaande waarschuwing, rijden. We voelen er weinig voor om op de bank te slapen en verwijderen ons daarom naar het balkon, waar we onze spullen tegen één van de portieren stouwen en de portieren zelf aan elkaar vastbinden om te voorkomen, dat we met spullen en al naar buiten zullen rollen als iemand de portieren van buitenaf opent. Ondertussen is het donker geworden en we nestelen ons zo goed en zo kwaad als het gaat op de grond. Na verloop van enkele uren staan we weer stil, op een onbekende plek. Dit oponthoud duurt enkele uren, waarna we onze reis weer vervolgen.

30 Januari 1945.

In de loop van de morgen arriveren we in Polnov, waar we onmiddellijk uit de trein springen om het stadje in te gaan op zoek naar een distributiekantoor. Na schier eindeloos zoeken in de vele met sneeuw en modder bedekte straten komen we eindelijk bij het distributiekantoor. Als we het kantoor binnengaan zien we tot onze grote verwondering slechts drie meisjes zitten, die ons beleefd groeten, vermoedelijk wel in verband met de uniformjas die ik natuurlijk aan heb. We vragen om bonkaarten en krijgen deze direct, waarna zich een gesprek over het iedereen beheersende onderwerp ontspint. Voor zij echter het gesprek op de vraag brengen: "Waar zijn de Russen en zullen ze gauw hier zijn?", willen ze eerst nog van ons weten waar we vandaan komen en wat we gedaan hebben.

Uit de reacties van deze meisjes blijkt weer eens duidelijk dat de schrik voor de Russen er door de Goebbels propaganda grondig ingeheid is.

Voor de verkregen bonkaarten kopen we brood en boter, waarna we ons maar weer naar de trein spoeden. Na gegeten te hebben, gaan we ook hier maar weer eens op onderzoek uit. We lopen wat langs treinen en op de perrons. Het is hier een ontstellende drukte van angstige mensen. Opvallend is het, dat overal de mensen dezelfde angstige uitdrukking op hun gelaat hebben. Ik zou haast ieder mens willen vergelijken met een opgejaagd dier, dat met angstige ogen speurt om aan zijn achtervolgers te ontkomen. Dezelfde angstige gejaagdheid heeft zich ook van het stationspersoneel meester gemaakt, omdat zij niet weten op welke manier de vluchtende massa naar het Westen geholpen moet worden.

De in allerijl door het Rode Kruis ingerichte hulpposten hebben hun handen vol werk aan de zieken en de ouden van dagen, die meegesleept worden. Stervenden worden uit de vluchtelingentreinen gehaald en in de stationsgebouwen ondergebracht. Kinderen, die ziek zijn en ook ouderen, worden door de dokter in de trein bezocht. Dysenterie en ondervoeding zijn wel de meest voorkomende ziekten. Het kan ook niet anders, aangezien de meest noodzakelijke voeding zelfs ontbreekt. Moeders met baby's doen hun uiterste best om melk te krijgen, wat hen meestal niet gelukt, waardoor vele van deze onschuldige wezentjes moeten sterven. Voort, steeds maar voort naar het Westen. Alles liever, dan in handen vallen van de Russen.

Bij al deze jammerlijke ellende, zijn er toch nog mensen, die gelegenheid gehad hebben om een behoorlijke mondvoorraad mee te nemen, waardoor zij in staat zijn om regelmatig en goed te eten. Het is echter opvallend, dat bij deze mensen geen ogenblik de gedachte opkomt,

dat vele ogen hunkerend op hun eten zijn gericht. Ogen, van mensen, die in weken al geen behoorlijk voedsel hebben gekregen. Zelfgenoegzaam eten zij en laten de anderen kijken. Natuurlijk leidt dit in verschillende gevallen tot ruzies, welke ruzies dan meestal door het recht van de sterkste beslecht worden.

Tegen het einde van de middag wordt er van een gaarkeuken in het stadje eten gebracht. Dit veroorzaakt een ware veldtocht en tevens een etensoorlog. Hoeveel eten er gebracht is weten we niet, doch na een uur is alles weer rustig en wanneer wij op de plaats waar het eten uitgedeeld wordt aankomen, is er voor ons en de anderen, die de storm afgewacht hebben nog genoeg eten over.

In het beschermend duister van de avond zet de trein zich weer in beweging en leggen wij ons weer op het balkon te slapen. Plotseling worden we wakker van de schok waarmee de trein stilsthoudt. Het blijkt een klein stationnetje te zijn, waar niets bijzonders te beleven is, zodat we maar weer rustig verder gaan slapen.

31 Januari 1945.

De gehele dag en de hierop volgende nacht sukkelt de trein met horten en stoten voort langs de plaatsen Polzin, Schivelbein naar Labes.

1 Februari 1945.

Bij het ontwaken merken we, dat we in het stadje Labes zijn aangekomen. Zoals we tot nu toe gewend zijn, gaan we ook nu weer de trein uit om eten te vinden. Na veel dwalen door het stadje komen we bij een soort gaarkeuken terecht, waar we al spoedig met de cheffin op goede voet staan. Zij kan een paar jonge kerels best gebruiken om de ketels te versjouwen. Dit is nu juist wat we zoeken, want tussen deze bedrijven door zien we de kans schoon om onze magen tot het uiterste toe te vullen. Tegen de middag maken we ons evenwel uit de voeten, omdat we bang zijn dat de trein reeds vertrokken zal zijn of misschien op het punt van vertrek staat. Onze angst blijkt ongegrond te zijn, want de trein staat nog rustig op dezelfde plaats als waar wij hem verlaten hebben. We gaan maar weer eens in ons compartiment kijken.

Vervolgens hangen we weer uren achtereen rond in de trein, die maar niet wil vertrekken. We gaan tenslotte eens bij de machinist informeren of er al kijk op is wanneer we zullen vertrekken, doch ook hij weet het niet. Hij denkt dat het in elk geval wel avond zal worden. Gelukkig hebben we dus nog even tijd en gaan we weer naar de gaarkeuken, waar we, het klinkt wellicht vreemd, met open armen ontvangen worden.

Tegen de avond moeten we naar de trein, die zich kort na onze komst in beweging zet. We passeren verschillende dorpen en steden, waaronder Stargard.

2 Februari 1945.

Om 10 uur in de morgen komen we in Altdam, waar we de trein weer verlaten op zoek naar eten. We komen in de stad, waar alles in gereedheid gebracht wordt om de vijand warm te ontvangen. Barricades worden opgericht, geschut in stelling gebracht, terwijl de straten versperd worden met metershoog prikkeldraad. Ook hier hebben de mensen weer die zelfde angstige gelaatsuitdrukking. Iedereen weet wat er gaat gebeuren. Ook in deze stad zal het wrede oorlogsmonster zijn muil opensperren en alles vernielen en vernietigen. Wanneer zal dit gebeuren? Dit is de grote vraag die een ieder zich stelt, doch niemand kan zeggen of het morgen of overmorgen zal zijn. De plaatsen waar de Russen zich bevinden zijn nog niet bekend. Als door een zelfde gedachte getroffen staan Müthel en ik stil, kijken elkaar veelbetekenend aan. "Ga je mee terug, want hier brengt men alles in orde om de vijand een

warme ontvangst te bereiden en lopen we alle kans, dat we gepakt worden om loopgraven te maken”, zegt Müthel.

We maken rechtsomkeert en gaan vlug naar het station terug. Beambte Glad ziet ons komen en vraagt waar we heen geweest zijn. Met stijgende verbazing luistert hij naar ons verhaal en vraagt zich af of de Russen nu inderdaad zo dichtbij zijn.

Veiligheidshalve zoeken we maar gauw de trein op en blijven in de coupé tot de trein zich tenslotte, als de avond reeds is gevallen weer in beweging zet. Nog in de late avond bereiken we Pasewalk, waar allen de trein moesten verlaten.

De beambte Glad verwonderde er zich over, dat wij er nog waren, wat ook bleek uit zijn opmerking: “Zijn jullie er nog?”. “Ja,” was het antwoord, “we gaan nog steeds de goede richting uit, dus rijden we zolang nog maar even mee.”

Al gauw bleek, dat het de bedoeling was om ons in goederenwagens over te laden. De afschuwelijke en beestachtige taferelen, die zich bij het inladen van de gevangenen in de goederenwagens of beter gezegd het persen van de gevangenen in de wagens, afspeelden zijn niet om aan te zien, laat staan om te beschrijven.

Samen krijgen we met twee fietsen een plaatsje op een open goederenwagon, zonder tegen de wind en kou beschuttende wanden. De enige beschutting biedt een stuk zeildoek, waarmee we door het over de fietsen te hangen een winddichte ruimte maken, maar warmte kunnen we er niet inbrengen. Dit zal dus ons nachtverblijf zijn bij een temperatuur van 10 graden vorst.

Juist voor de trein vertrekt smijt één van de beampten nog gauw een zak op de wagon met het bevel er op te passen. Voor eigen gebruik mogen we elk twee blikjes hebben. Zodra de trein zich in beweging heeft gezet en we er dus zeker van kunnen zijn, dat de beambte niet plotseling zal komen opduiken, maken we de zak open. Hierin vinden we blikjes gehakt en doosjes kaas. Deze levensmiddelen zijn natuurlijk hier of daar gevorderd onder het motto, dat de gevangenen eten moesten hebben. Vlug halen we elk zes blikjes uit de zak en maken deze weer dicht.

3 Februari 1945.

Na een koude rit door de nacht bereiken we na enkele uren Neu Brandenburg, waar we van de trein springen om te proberen nog iets te eten te krijgen. De enige mogelijkheid om wat eten te bemachtigen lijkt ons gelegen in de achterste rijtuigen van de trein. Het blijkt, dat deze personenrijtuigen in de loop van de nacht zijn aangekoppeld en bezet zijn met gewonde en zieke soldaten. Met de blikjes veilig onder de kleren verborgen springen we in deze rijtuigen en maken met verschillende soldaten een praatje, waarbij het gesprek voorzichtig in de richting van de voeding wordt gestuurd. Het blijkt, dat deze soldaten ook veel te weinig voedsel krijgen. Nu is het goede moment bereikt en kunnen onderhandelingen over voedselruil geopend worden. Op deze manier weten we een brood voor een blik gehakt en een blikje smeerkaas voor een pakje shag met vloeï en lucifers te ruilen. Met de rijkdom van een brood, blikjes gehakt en kaas, kunnen we een uitgebreide picknick organiseren, terwijl we bovendien nog de luxe van een sigaret toe hebben. Over Gustow rijden we snel door naar Bützow het einddoel van onze reis.

4 februari 1945.

In het holst van de nacht komen we in Bützow aan en moeten we allen uitstappen. We pakken de fietsen en de bagage en strompelen over de rails en wissels naar de stationsgebouwen. Hier moeten we wachten op een escorte politie, die ons naar de gevangenis zal brengen. Tijdens het wachten korten we de tijd door de blikjes en de shag zo goed mogelijk in de ransels weg te moffelen.

De heren beambten en politie hebben nu weer grote monden, met veel Duits geschreeuw, met grauwen en snauwen worden wij naar buiten gejaagd de ijzige koude nacht in, waar we al vloekend en tierend door de bewakers in het gelid getrapt worden. In de donkere vreemde omgeving gaat het tenslotte voorwaarts in de richting van de gevangenis, waar we na een half uur aankomen. Hier volgt een nieuwe ontdekking. De leiding van de gevangenis staat te vloeken en te tieren, dat er geen plaats meer in de gevangenis is en welke zot het in zijn hoofd gehaald heeft om hem deze partij gevangenen op zijn dak te sturen.

Eerst wordt lang en breed beraadslaagd, tot tenslotte één van de hoofdbewakers de oplossing aan de hand doet door op te merken: “Als je er geen weg mee weet, breng ze dan in de kerk.”

De gevangeniskerk blijkt op de tweede verdieping te liggen en al stommelend, vallend en weer opstaand, proberen we in het aardedonker onze weg naar de kerk te vinden.

Als we bij de laatste de kerk betreden is het hier volledig duister en een oorverdovend kabaal. Het blijkt, dat zich in de kerk reeds een groot aantal gevangenen bevindt, die door de binnenkomenden op benen, hoofd, romp of andere lichaamsdelen worden getrapt.

Steeds groter wordt het lawaai en het lijkt ons verstandig om zo dicht mogelijk bij de deur een plaatsje op te zoeken. We zitten hier nog maar ternauwernood of daar wordt de deur al open gerukt en vier beambten komen met felle zaklampen binnen en bulderen dat het direct stil moet zijn met toevoeging van het dreigement, dat wanneer wij hieraan niet voldoen het waterrantsoen zal worden ingehouden.

Het is huiveringwekkend om in het licht van de zaklampen de mensenkluwen, die hier in deze kerk verblijft, te bekijken. Angstig groot is het aantal gevangenen, dat hier bij elkaar geperst is. Het is een grote kluwen van zwarte tuchthuisbroeken met de opvallend heel gele strepen.

Met de woorden: “Dus jullie weten wat je te wachten staat”, verlaten de soldaten de kerk.

We zijn na dit bezoek geschrokken van de grote troep gevangenen, die hier in deze kleine kerkzaal samengeperst is.

Ondanks de grote vermoeidheid kunnen we op de harde, koude planken van de kerkvloer de slaap moeilijk vatten door de bedorven atmosfeer, die al de bij elkaar gedrongen gevangenen veroorzaken.

Wanneer we tenslotte inslapen blijkt de zo vurig verlangde slaap onze lichamen geen verkwikking te brengen, door de ware nachtmerries die in onze geest ontstaan. We beleven weer de in de afgelopen dagen doorstane ellende in de vrieskou, blubbersneeuw en de snijdende oostenwind. Opnieuw zien we onze kameraden vallen tengevolge van de kou of uitputting of door een moordend schot van een bewaker. Steeds weer schrikken we wakker om dan te ervaren, dat al deze ellende slechts een droombeeld is, doch de indrukken van al het doorstane leed blijven onze geest bezig houden.

Eindelijk begint het eerste ochtendgloren door de getraliede vensters naar binnen te dringen en doet in de verwarde massa van gevangenen leven ontstaan. Hier en daar zien we het gloeiende puntje van een gesmokkelde sigaret.

Naarmate het daglicht sterker binnenvalt ontwaken steeds meer mensen, staan op en proberen hun verstijfde ledematen wat los te maken.

We slaan het gedoe van deze bonte groep van gevangenen gade en ontdekken, dat de bekende tuchthuispakjes van zwarte broeken met brede gele biezen op de naad, de overhand hebben. Verder zien we allerlei kledij, van schrale confectiepakjes tot bontjassen aan toe.

Eensklaps gaat de deur open en komen een paar beambten enkele gevangenen halen die uit de keuken koffie moesten halen. Ook mij vissen ze er uit en ik heb nog net gelegenheid om tegen Müthel te fluisteren, dat hij moet zorgen, dat hij niet weg moet om koffie te halen, zodat hij op de spullen kan passen. Müthel krijgt ook bevel om naar de keuken te gaan, doch door te zeggen, dat hij niet goed kan lopen, weet hij van deze corvee vrij te blijven.

Na afloop van het koffie halen blijkt, dat het maar al te goed gezien was om één van ons beiden de eigendommen te doen bewaken, want Müthel heeft reeds visite van een onguur

uitziend type tuchthuisboef, die een geanimeerd gesprek met hem probeert te voeren. Hij heeft Müthel kennelijk voor een groentje aangezien en probeert op deze manier wat eten en rookgerei los te krijgen, doch dan had hij toch iets vroeger moeten opstaan, aangezien we reeds een jarenlange ervaring met dit soort heren hadden.

Intussen vragen we ons af op welke manier onze bewakers de koffie aan de gevangenen zullen uitdelen. De bewakers blijken dit probleem heel primitief op te lossen. Zij komen met de ketels binnen, zetten die verspreid in de zaal neer en maken zich daarna zo snel mogelijk uit de voeten. Voor ons geldt dus het parool: "Zorg dat je aan je trekken komt". Opmerkelijk is het, dat de boeven, die de zwaarste misdrijven gepleegd hebben eensklaps de leiding nemen door de ketels te grijpen en ze mee te nemen naar het midden van de kerk. De ketels worden op een rij gezet en de gevangenen moeten één voor één langs de ketels lopen om hun bekers, kroezen of mokken met koffie te laten vullen. Müthel gaat er op af en komt met een grote mok koffie terug, waaruit we tijdens het ontbijt om beurten een slokje nemen. Met het oude brood en de blikjes levensmiddelen hebben we voor onszelf de overtuiging, dat we vorstelijk ontbijten. Juist staan we op het punt om een sigaret te gaan rollen, als de tuchthuisboef, die ons reeds eerder met een bezoek vereerd heeft weer aan komt wandelen en met hetzelfde flemerige lachje als de eerste maal probeert om een gesprek te ontwikkelen. Hij praat over koetjes en kalfjes tot het uiteindelijk tot het doel van zijn bezoek komt en hij om tabak vraagt, wat hem natuurlijk geweigerd wordt. Eensklaps is zijn flemerige houding veranderd en begint hij uit een ander vaatje te tappen, door te dreigen, dat hij ons dan wel op een andere manier te pakken zal krijgen en dat hij niet voor niets reeds 10 jaren tuchthuisstraf achter de rug heeft. We vertellen hem heel rustig, dat hij dan maar moet proberen wat hij van plan is, maar dat hij er dan ook rekening mee moet houden om de gevolgen voor zijn rekening te nemen.

Met de toiletgelegenheid is het hier allerdroevigst gesteld. Achter in de kerk staan een paar kibeltonnetjes, die te vies zijn om aan te kijken, laat staan om te gebruiken. Dit is de enige toiletgelegenheid voor de hele bijeengebrachte mensen massa. We durven er dan ook geen gebruik van te maken en teneinde raad gaan we dan maar weer terug naar onze plaats om te wachten of er misschien een andere oplossing zal komen.

Plotseling is er een hevig gevecht gaande, waarbij wel tien tot vijftien mensen betrokken zijn. Hevig is de worsteling en even plotseling als zij begonnen is eindigt zij weer, doch werkelijk rustig is het niet meer. Een onbestemde spanning beheerst merkbaar de mensen. Wat kan dit toch zijn? Om dit te weten te komen klampen we één van onze medegevangenen aan. Deze vertelt ons, dat een groep tuchthuisboeven op weg naar deze gevangenis een grote voorraad brood heeft aangelegd en dat deze mondivoorraad nu in zijn geheel door een andere groep gevangenen is gestolen. De bestolenen zijn nu bezig hun kostbare bezit weer terug te krijgen en zoeken hiertoe in alle hoeken en gaten, wat met veel lawaai en relletjes gepaard gaat.

Gelukkig blijven wij voor een bezoek van deze heren gespaard.

Van de achterzijde van de kerk zijn een aantal bewakers naar binnen gekomen en gelasten enkele gevangenen om de kibeltonnetjes weg te halen. Wanneer zij deze tonnetjes echter zien staan nemen zij een veilige afstand hiertoe in acht en beginnen te razen, te tieren en te schelden, dat die vuile stinkboel direct schoongemaakt moet worden en dat het hier nog geen zwijnenstal is. Ondanks onze benarde toestand is het grappig om deze vergelijking van de dooreen krioelende gevangenen met een zwijnenstal te horen. Zij schelden er op los, zonder er maar een ogenblik bij na te denken, dat de oorzaak uiteindelijk bij hen ligt, omdat zij maar een klein aantal tonnetjes gegeven hebben. Het geheel is een min of meer lachwekkende vertoning, 600 mensen in een kleine kerkzaal samengeperst, liggend op vies stro, een stank als in een varkensstal en ons nog de vraag toebrullen of we soms beesten zijn! Eerlijk gezegd is het verschil tussen ons en beesten niet zo erg groot meer, doch dit verschil hebben zij zelf verkleind, steeds maar door, zonder ophouden.

Het resultaat is, dat de hele boel wordt schoongemaakt met water en bezems en in plaats van twee, nu twintig tonnetjes worden neergezet, wat een grote verbetering betekent. Tevens komt het bevel, dat de tonnen dag en nacht door om de twee uur gelegegd moeten worden. De service wordt er dus beter op.

Tegen de middag moet er eten gehaald worden. Mijn trouwe vriend en ik gaan naar de keuken. Het lukt ons ditmaal niet om ervoor te zorgen dat één van ons beiden bij onze bezittingen kan blijven. Onderweg ontmoeten we Glad en vertellen hem onze ervaringen en onze belevenissen met de tuchthuisboef, die nu tijdens onze afwezigheid zeker zal proberen om ons brood en tabak te stelen. Terwijl we zo nog even met Glad blijven praten proberen we de tuchthuisboef in het oog te krijgen, doch het gelukt ons niet. We vertrouwen er evenwel op, dat hij ons met Glad heeft zien praten, en dat dit voor hem een reden te meer zal zijn om van onze spullen af te blijven.

Het blijkt, dat we juist gezien hebben, want bij onze terugkomst is alles nog aanwezig, terwijl we verder ook geen last meer van hem gehad hebben.

's Avonds bestaat ons karig maal uit een schamel stukje brood, waar we de gehele nacht op moeten teren.

5, 6, 7, 8 en 9 Februari 1945.

Wat ons verblijf in de kerk betreft zijn deze dagen een monotone herhaling van wat er op 4 Februari gebeurde. We brengen onze tijd zoek met praten en nog eens praten over de VRIJHEID. Zoals begrijpelijk zijn we het er over eens, dat het niet lang meer kan duren, al weten we niet hoe het er precies voor staat. We voelen evenwel aan, dat het zo niet langer kan gaan. Het gehele land is in disorde, zowel militair als economisch, wat we in de door ons bezochte steden maar al te goed hebben kunnen constateren. Tienduizenden mensen hebben we langs de wegen zien vluchten en nog tienduizenden zullen volgen, daar zijn wij van overtuigd. Al deze vluchtelingen met toevoeging van de tienduizenden buitenlandse arbeiders, die in het Duitse productieproces zijn ingeschakeld, zullen op een klein stukje van het Derde Rijk worden samengedrongen.

10 Februari 1945.

Vroeg in de morgen worden wij, de gevangenen uit de gevangenis in Stuhm, opgeroepen om weer op transport te gaan. Langzaam komen uit alle hoeken en gaten van de kerk de gevangenen tevoorschijn en dan gaat het naar beneden. Allen zijn vermoeid en stijf van het rondhangen in de kerk en van het slapen op het vochtige stro.

Eindelijk staan we dan als een armzalige groep mensen, gedreven door een kleine hoop op de vrijheid, klaar om verder te gaan. Eerst worden we evenwel geteld en nog eens geteld, dan is het weer wachten in een ijselijk koude gang, waar de wind door de traliedeuren vrij spel heeft en venijnig door onze dunne kleding snijdt, zodat we spoedig door en door verkleumd zijn.

Als we naar schatting zo een uur of drie gestaan hebben wordt er in de gevangenis middageten uitgedeeld. We maken ons blij en verwachten, dat ook wij een warme hap zullen ontvangen. Maar nee, wij zijn al afgeschreven van de totaallijst en voor ons is niet gekookt. Wij mogen kennelijk alleen het genoeg smaken om langzaam maar zeker aan de kou ten prooi te vallen.

Op een paar meer of minder komt het immers toch niet aan, temeer, daar we misdadigers zijn en dus nergens voor te gebruiken.

's Middags om ongeveer 2 uur zien Müthel en ik hoofdbeampte Wismann lopen en naar het schijnt zoekt hij iemand. Hij loopt opmerkzaam kijkend tussen de gevangenen door en als hij bij ons komt blijft hij staan en maakt een gemoedelijk praatje. Wij steken niet onder stoelen of

banken hoe we er over denken en spuwen eens goed onze gal uit, wetende, dat Wismann dit van ons zal nemen. Gelaten en in een stemming van: “Wat kan mij het eigenlijk nog schelen” hoort hij ons aan. We vragen hem waarheen we zullen gaan en tot onze grote verbazing horen we, dat we naar Hamburg getransporteerd zullen worden. Terloops vertelt hij, dat hijzelf en Glad hier in Bützow zullen blijven. Dit vinden we jammer en deprimeert onze stemming nog meer. Wismann wenst ons een goede reis en wel thuis en wil weggaan, maar schijnt zich te bedenken, waarna hij met een enigszins medelijdend gezicht zijn dienstjas terug vraagt. Daar gaat nu onze deken, die ons zoveel diensten heeft bewezen. Wismann neemt de jas aan en vertrekt zonder verder nog een woord met ons te wisselen. Ook hij heeft ongetwijfeld zijn zorgen.

Een hevig tumult eist vervolgens onze aandacht op. Een 50 à 75 tuchthuisgevangenen worden onder zware bewaking bij ons gevoegd. De gezichten van deze kerels zien er allesbehalve gunstig uit en men behoeft werkelijk geen mensenkenner te zijn om de misdadige inslag van deze gevangenen van hun gezichten af te lezen.

Na nog enkele uren van wachten in de koude tochtige gang worden we eindelijk naar buiten gejaagd en moeten we ons opstellen. Voorwaarts gaan we weer in de natte sneeuw ons moeizaam voortslepend met onze stijve benen en van ondervoeding slap geworden knieën. Langzaam gaan we voort in de richting van het station. De zware bewaking, die ons begeleidt maakt het onmogelijk, voor degenen, die hiertoe de lust nog kunnen opbrengen, om te vluchten.

Op het goederenstation worden we (ongeveer 150 mensen) over twee goederenwagons verdeeld en er in geperst. Na veel gedrang en geduw zaten we tenslotte met z'n allen stijf tegen elkaar gedrukt, plat op de vloer. In elke wagon komen 6 beambten om ons te bewaken en elke poging tot vluchten te verhinderen.

Het wachten in de koude en tochtige gang van de gevangenis had ons gehinderd, doch in die gang was het nog warm vergeleken bij de kou, die we thans in deze wagon te verduren hebben. De wind, nog steeds de koude noordooster, blaast in volle kracht ongenadig door de vele kieren en gaten in de wagon en doet ons tot in merg en been toe verkleumen. Eén van de bewakers blijkt een beambte van de gevangenis in Stuhm te zijn.

Al spoedig is de avond gevallen, de avond van een dag, waarin we geen eten gehad hebben en vervolgens overgeleverd worden aan de barre kou.

De gesprekken van de gevangenen worden fluisterend gevoerd. Als de duisternis volledig ingetreden is steekt één van de beambten een stallantaarn aan en hangt deze in het midden van de wagon. Bij het licht van dit flikkerende lampje ziet alles rondom ons er spookachtig uit. Nog steeds staat een deur van de wagon open en de nachtelijke kou komt de koude, die we reeds te verduren hadden, nog versterken. Huiverend in onze schamele kleding kruipen we als beesten zo dicht mogelijk tegen elkaar aan met de bedoeling om ons zo goed mogelijk tegen de koude te beschermen.

Langzaam maar zeker gaat het licht van de olielamp verflauwen. De olie is op en de heren bewakers beraadslagen wat zij nu zullen doen. Zij voelen er blijkbaar bitter weinig voor met een stelletje tuchthuisboeven in een donkere veewagen te zitten. De kans zal immers groot zijn, dat zij door deze lieden, die tot alles in staat zijn en niets te verliezen hebben, overvallen zullen worden. Ook ik voel me allerminst op mijn gemak om met een stelletje tuchthuisboeven in een donkere wagon te zitten. Hoe ik eensklaps aan deze gedachte kom weet ik niet, doch ik denk een mogelijkheid te zien om uit de wagon te komen en me even te kunnen vertreden, terwijl ik daarnaast nog kan proberen om een nachtelijk samenzijn met deze tuchthuisgevangenen in een donkere wagon te voorkomen. Ik merk zo losweg in de richting van de bewakers op, dat ik wel wil proberen om bij het eerstvolgende seinhuis wat olie op de kop te tikken. Het is geen felle reactie die hier op volgt. Hoewel het merendeel van de bewakers bezwaar maakt, weet de beambte uit de Stuhmer gevangenis hen tenslotte te

overtuigen en mag ik op zoek gaan. Onder de bedreiging van een bewaker : "Als je de benen neemt dan ben je nog niet gelukkig!", spring ik uit de wagen. Wat hij precies met dit gezegde bedoelt weet ik niet, maar wel weet ik dat als je alleen in het donker verdwijnt, er altijd nog een tweede man moet zijn om je neer te schieten.

Helemaal alleen zoek ik mijn weg over de wirwar van rails en draden en moet danig uitkijken om niet te vallen. Na een wandeling van tien minuten ontdek ik langs de spoorlijn een lichtschijnsel, dat bij het dichterbij komen van een seinhuis blijkt te zijn. Ik klop aan, stap naar binnen en sta tegenover een oude spoorwegman. Na mijn boodschap verteld te hebben komt de petroleumkan inderdaad voor de dag en bunker ik de lamp vol. Tevens neem ik deze gelegenheid te baat om me bij de kachel te warmen. Helaas moet ik weer vertrekken en ga op zoek naar de veewagen, die ik na veel zoeken op het uitgebreide spoorwegemplacement vind. Gelukkig hebben we weer licht in de wagen. Het zal ongeveer 8 uur zijn, wanneer de trein zich in beweging zet en de deuren van de wagons worden gesloten. Daar gaan we dan op weg naar Hamburg.

We luisteren naar een gesprek tussen een tuchthuisgevangene en een bewaker over het, in onze omstandigheden wel zeer verkwikkende onderwerp: "het terechtstellen van ter dood veroordeelden". In het bijzonder schenkt men bij dit onderwerp aandacht aan de dood door de strop en de tuchthuisgevangene blijkt wel zeer goed met het uitvoeren van deze vorm van executie op de hoogte te zijn. Het blijkt al gauw, dat deze gevangene zijn uitgebreide kennis omtrent dit onderwerp heeft te danken aan de omstandigheid, dat hij in de gevangenis op de afdeling van de ter dood veroordeelden heeft gewerkt. De beambte echter weet ook zijn weetje, daar hij beulsknecht geweest is en zo zitten deze twee elkaar haarfijn te vertellen hoe zulk een terechtstelling in zijn werk gaat. De gevangene met het air van "ik weet er alles van", de beambte daartegenover uit het bewustzijn van zijn superioriteit hem hier en daar corrigerend.

Dit lugubere gesprek heb ik in deze omgeving opgenomen en tot in de kleinste bijzonderheden zal ik dit nooit vergeten. Als een spookverhaal klinkt de vertelling van de gevangene door de veewagen, slechts begeleid door het monotone geluid van de wentelende wielen over de rails, die een harde weerklank hebben op de bevroren ondergrond. Het kleine olielampje werpt grillige schaduwen op de wanden op de cadans van de wielen, alsof het hiermede zijn misnoegen te kennen wil geven over dit zinloze en mensonterende gesprek tussen deze twee mensen.

Door vermoeidheid en de schommelende beweging der wagen doezel ik in slaap en schrik eerst wakker, wanneer ik deze beweging mis en in de veewagen de harde stem van de bewaker hoor commanderen dat we moeten uitstappen.

H A M B U R G.

12 Februari 1945.

Op het goederenstation worden we door beampten opgewacht en moeten we ons weer vier aan vier opstellen. Moeizaam zetten we ons in beweging, stijf van het zitten en van de kou valt het lopen ons zeer moeilijk, zodat we slechts heel langzaam vooruit komen. Na enige tijd komen we bij een tramhalte, waar 8 wagons op ons staan te wachten, zodat het lopen ons niet verder zal kwellen. Na een half uur rijden houdt de tram stil en weer volgt het uitstappen en in gelid opstellen. Voorwaarts gaat het weer en na ongeveer een kwartier doemen de gevangenis muren voor ons op. Ingewijden vertellen, dat de gevangenis van Fuhlshüttel is. Dit is dus onze nieuwe verblijfplaats. Bij het naar binnen gaan worden we gesplitst in twee groepen, namelijk in strafgevangenen en in tuchthuisklanten. Tot grote verbazing is onze

groep van strafgevangenen weer gedund. Hoe de verdwenen gevangenen er kans toe gezien hebben om er tussen uit te knippen is onbegrijpelijk, maar ze zijn weg. Dit groepje van ongeveer 60 man is dus het restant van de 300 waarmee we uit Stuhm zijn vertrokken, dus slechts 1/5 gedeelte.

We worden allen in het grote gastenboek met vermelding van reden van onze veroordeling ingeschreven. Hierbij maak ik een grote fout door te zeggen, dat ik wegens spionage veroordeeld ben. Dit zal mij enige weken later veel angst en ellende bezorgen. Inmiddels zal het zo ongeveer 1 uur in de nacht zijn. De tuchthuisgevangenen worden weggeleid, waarna wij aan de beurt komen. We worden in een gemeenschappelijke cel ondergebracht, waar tweehoog kribben staan met strozakken en dekens. Onze vreugde kent bij het zien van deze complete bedden geen grenzen en spoedig hebben we allen een krib te pakken, waar we onze spullen op deponeren. De meesten gaan onmiddellijk slapen, doch Theo en ik willen onszelf en onze sokken wassen, want wie weet wat het de komende dag weer zal zijn. Met schone sokken en een schoon lichaam zullen we er in ieder geval beter tegen kunnen.

Na een half uurtje voegen wij ons, gewassen en wel, bij de slapenden en zoeken eveneens in de slaap vergetelheid. Na een korte tijd word ik wakker en voel me koud en rillerig. De warmte, die we aanvankelijk in het gebouw meenden gewaar te worden, blijkt dus suggestie te zijn. Na alle doorgestane ellende en geleden kou, had het tussen de beschuttende muren warm aangevoeld. Theo is ook wakker en we praten over de kou, die in alles tot zelfs in onze lichamen diep is doorgedrongen. Eén sprankeltje hoop hebben we nog, namelijk een spoedig einde van de oorlog en daarmee de VRIJHEID. We beloven in deze donkere uren elkaar plechtig, dat we samen zullen volhouden tot het uur van de vrijlating is aangebroken. Tot nu toe hebben we het ruim vier jaar volgehouden, dus moeten we de moeilijkheden van de komende maanden ook kunnen overwinnen. Eindelijk besluiten we om samen op één krib te gaan liggen, waardoor we in plaats van één, twee dekens op ons zullen hebben. Zo is het beter en gauw slapen we weer in.

Laat in de morgen worden we wakker en zijn enigszins uitgerust. Na ons gewassen, of beter gezegd afgespoeld, want zeep is er niet, te hebben, gaan we wandelen. Twintig passen in de lengte, twaalf passen in de breedte van de cel en weer terug. Na een poosje geslenterd te hebben komt de koffie en kunnen we onze koude handen aan de koffiemokken warmen. Brood is er niet en we moeten voor ons ontbijt dus genoeg nemen met dit bruine warme water, dat men in Duitsland koffie pleegt te noemen.

Zo vangt dus weer een dag aan met de oude gevangenisleur. Heen en weer lopen en niets doen. Lange uren van niets doen. Deze tergende en vretende nietsdoenerij is wel de grootste vloek voor hen, die tussen vier muren hun dagen, weken of jaren moeten slijten. Allerlei visioenen komen in deze ledigheid in iemands gedachten op. Men herinnert zich juist in deze omstandigheden de meest prettige dagen en bezigheden uit de tijd der vrijheid. Hoe goed men het had, hoe rijk men was en hoe **v r i j** men was. Steeds vaster vreten deze gedachten zich in het denken van de gevangenen en men vraagt zich af, waar nu toch eigenlijk al deze ellende toe dient. Diep ongelukkig en in het uiterste geval aan krankzinnigheid ten prooi, zijn zij, die zich volledig aan deze gedachten overgeven.

Onze cel doet ons aan als een vriescel en de intense kou begint zich ook hier weer langzaam maar zeker van ons meester te maken.

In de loop van de ochtend worden we weer naar een andere cel verplaatst, die veel groter is dan die waar we vandaan komen. Ook ontbreken hier kribben met strozakken en dekens. Het lijkt veel kouder in deze grote ruimte waar we met 60 mensen staan, zoekend naar een klein beetje beschutting in deze ijzig koude en doodse ruimte. Elke stap op de tegels weerklinkt hol en luid als in een grafkelder en een onbehaaglijk gevoel besluipt ons.

De nu volgende dagen worden af en toe in hun eentonigheid onderbroken door de aanvoer van nieuwe gevangenen in onze cel. Uiteindelijk zijn er 150 mensen in deze grafkelder. Uit alle

windstreken komen ze, mannen en jongens van allerlei rang en stand. Uitgemergeld en moe, afgetobd en uitgeput, evenals wij, van de geleden ontberingen, schamel is hun kleding en ook zij zijn door en door koud. Steeds weer die kou, die bijtende vretende kou, die ons als een sinister spook steeds maar begeleidt. Er wordt druk geredeneerd door de gevangenen. Eten krijgen we zeer, zeer weinig.

Onder ons bevindt zich een man uit de Stuhmer gevangenis, die erg luidruchtig gesprekken voert over de vrijheid en hele beschouwingen ten beste geeft over de verderfelijke van de nationaal socialistische staatspolitiek. Verschillende keren wordt hij door de anderen tot bedaren gebracht, maar hij kan zijn mond niet houden. Bij dit alles komt ook nog, dat hij niet meer eet en het ene sneetje brood, dat hij dagelijks krijgt geeft hij weg. “Als ik straks weer op mijn landgoederen ben, kan ik eten wat ik wil en zo veel ik wil. Wat kunnen die paar dagen zonder eten, die mij nog van de vrijheid scheiden, nog schelen. Vreten jullie dat brood maar op, ik wil niets meer van die nazi's hebben.” Zo praat en redeneert deze man maar door. Müthel, noch ik kennen deze man en we vragen aan de oudere gevangenen, die uit Stuhm meegekomen zijn, wie dit is en één van hen blijkt deze man te kennen. Tot onze verbazing horen we dat deze man een graaf is uit Ober Sileziën, waar hij grote landgoederen bezit. Hij heet Graf Von Malotky.

Met de vele mensen die deze cel bevolken, doet nog een vijand zijn intrede. De luis. Tenslotte wordt het zo erg, dat we de gehele dag niets anders meer doen dan op dit ongedierte jagen en het verdelgen. Eerst hebben nog maar enkele gevangenen last van deze beestjes, doch langzamerhand beginnen zij alle gevangenen te bevolken. Het wordt een ware plaag, die ons 's nachts de slaap ontnemt. We melden deze plaag aan de bewakers, die er aanvankelijk geen aandacht aan schenken. Na een paar dagen wordt de melding herhaald met het verzoek of een beambte dan maar eens wil komen kijken. Tot onze verwondering gebeurt dit. Een verpleger bekijkt twee gevangenen en verdwijnt dan snel, kennelijk geschrokken door de hoeveelheid van onze gasten. Nog diezelfde middag krijgen we bevel onze kleding in bundels te binden, daar we de volgende dag naar Hamburg zullen gaan om ontluisd te worden. Deze mededeling wordt door ons gevangenen met gejuich begroet omdat het een uitstapje van een dag betekent en we bovendien iets van Hamburg zullen kunnen zien. Ondanks kou en honger heerst er aan de avond van deze dag, met het uitstapje naar Hamburg in het vooruitzicht, een opgewekte stemming. Wellicht vond deze opgewekte stemming bij sommigen haar oorzaak in de mogelijkheid om morgen te trachten te vluchten. Ook ik heb deze mogelijkheid overwogen, doch hoe zou ik zonder geldige identiteitspapieren in een grote stad als Hamburg verder kunnen komen? Bovendien is Hamburg overstroomd door vluchtelingen, terwijl er geen voldoende voedsel voor ieder aanwezig zal zijn, na de vele bombardementen, die Hamburg, naar wij gehoord hebben, heeft ondergaan.

19 Februari 1945.

Na de gebruikelijke zwarte koffie als ontbijt gaan we ons klaar maken om naar de ontsmettingsinrichting te gaan. De vraag hoe we er naar toe zullen gaan is het onderwerp van gesprek. Sommigen menen, dat we zullen gaan lopen, anderen daarentegen veronderstellen, dat we er met auto's heen gebracht zullen worden. Een juist antwoord weet natuurlijk niemand, doch met al dit gepraat weet een gevangene weer een aantal ledige uren weg te werken en dat is ook wel iets waard. De beambten komen ons waarschuwen, om ons gereed te houden om naar buiten te gaan, wat dan ook gauw gebeurt. We worden op de binnenplaats van de gevangenis opgesteld. Tussen deze enorm hoge gevangenis muren voelen we ons klein, nietig en hopeloos eenzaam. Rondom ons dikke muren met de getraliede celvensters. Grauw en doodsziet alles er uit evenals de kou en de sneeuw, die ons ook nu weer omringt. Vlijmend snijdt de wind in ons gezicht en door onze kleren, terwijl we staan te wachten op het

startsein van één van de vele nors uitzierende en zwaar bewapende beambten. “Voorwaarts, mars”, en daar lopen we dan weer door de natte sneeuw met alle ellende hiervan. Daarnaast zullen we blootgesteld zijn aan allerlei vernederende uitdrukkingen van de gewichtig doende bewakers. Zo modderen we voort in de richting van Hamburg. Wanneer er bij een tramhalte “halt” wordt gecommandeerd slaken we een zucht van verlichting, want dit betekent, dat we verder zullen rijden. Drie speciale tramwagens rijden voor. Vlug stappen Theo en ik in en weten een plaats bij het raam te bemachtigen zodat we iets van de stad zullen kunnen zien. Al gauw rolt een grauwe troosteloze vlakte van ruïnes aan ons voorbij. Links en rechts hebben de bommen van de geallieerden hun uitwerking op deze havenstad niet gemist. Het is een grote vlakte van puin en nog eens puin. Hele wijken van Hamburg zijn veranderd in puinhopen, die men laat liggen, met uitzondering van de straten en trottoirs die van puin vrij gemaakt zijn. Hier en daar heeft iemand tussen het puin een onderkomen gebouwd van brokken steen en half verbrande planken en balken. Het zijn heel primitieve verblijven, doch zij bieden tenminste enige beschutting tegen de ergste koude. Ook ziet men hier en daar in gedeeltelijk verwoeste woningen mensen aan het werk om weer een dak boven hun hoofd te krijgen. Zo rolt een triest en benauwend schouwspel aan ons voorbij. Armoede, ontberingen en kou kenmerken Hamburg in deze dagen. Na een half uur is de tramrit teneinde en moeten we weer uitstappen.

In colonneverband marcheren we naar een groot badhuis, waar slechts de helft van onze colonne wordt toegelaten, zodat we dus met 75 man buiten moeten wachten tot de eerste groep gereed is. De tijd van wachten wordt gedood met het kijken naar de voorbijgangers en met het werpen van verlangende blikken naar de etalage van een bakkerij aan de overzijde van de straat. In deze etalage ontdekken we echt brood.

De bewaking, die tijdens het transport zeer scherp geweest is lijkt nu als het ware geheel verdwenen, aangezien zich slechts 2 beambten in onze nabijheid bevinden. Enkele mannen voor ons kijken al fluisterend de straat af, waarbij zij de beambten geen moment uit het oog verliezen.

Inmiddels is het reeds middag geworden en wordt het op de straat steeds drukker.

Verschillende mensen zijn op weg van hun werk naar huis of naar een gaarkeuken voor hun middagmaal. Op dit moment hebben de mannen voor ons gewacht en plotseling maken zij zich vrij uit onze groep en schieten tussen de voorbijgangers op straat in en lopen rustig met de stroom mee. Zonder enige opschudding en zonder dat de beambten, die met elkaar staan te praten, ook maar iets merken, zijn deze mensen verdwenen in de drukte rondom ons. Met evenveel spanning als angst voor vergeldingsmaatregelen hebben wij dit geval van ontvluchting gadeslagen. Er wordt druk over gepraat en naar het schijnt zullen meer mensen dit voorbeeld volgen om op deze manier het tijdstip van hun invrijheidstelling zelf te vervroegen. Tijd om dit voornemen ten uitvoer te brengen is er echter niet meer, want de eerste groep is met baden gereed en komt naar buiten en zijn wij dus aan de beurt om naar binnen te gaan.

In het badhuis krijgen we ieder een hangertje met nummer, waarop we onze kleren moeten hangen en daarna afgeven. Vervolgens krijgen we allemaal een lik gele zeep en kunnen we ons in een grote ruimte, waar sproeiers zijn aangebracht, gaan wassen. Het is een bijzonder prettige gewaarwording om je weer te kunnen wassen met warm stromend water en echte zeep. Verschillende mensen gaan languit op de grond liggen en laten het warme water op hun lichamen spetteren. Tijdens deze waspartij voelen we ons als het ware geheel andere mensen worden.

Na een half uur is het echter uit met de pret en kunnen we onze kleding weer gaan ophalen, tenminste, dat denken we. Maar onze kleding is nog niet zo ver gereinigd als wij. Alles hangt nog in de stoomkast om het ongedierte te verdelgen. Daar staan we dus, spiernaakt en rillend van de kou te wachten tot de stoomkast geopend zal worden en we onze kleding in ontvangst

kunnen nemen. Eindelijk gaat de kast open en een grote stoomwolk dampst naar buiten en omringt ons met een weldadige warmte. Na een paar minuten gaan twee mannen met dikke handschoenen aan de kast in en reiken de kleren aan. Nu vlug je nummer opgezocht en snel aankleden. De vochtige arme kleding trekken we aan, terwijl we ondertussen naar mogelijke overlevenden van deze ontsmetting speuren. De stemming van onze groep is na deze badpartij aanzienlijk beter geworden.

We gaan dus weer op weg naar de tram, nog steeds onder zware bewaking, die ons langs dezelfde route als vanmorgen naar de gevangenis terugbrengt.

In de gevangenis wacht ons een nieuwe verrassing. Tijdens onze afwezigheid hebben andere gevangenen de cel met lysol schoongemaakt en de oude strozakken door nieuwe, met vers stro gevulde, vervangen. Spoedig krijgen we nu onze gebruikelijke watersoep, die inmiddels steenkoud geworden is, omdat het reeds vier uur geworden is en het etensuur derhalve reeds lang is verstreken.

Zo als gebruikelijk installeren Theo en ik ons in een hoekje en doden de tijd met gedwongen niets doen. Te praten hebben we niet veel meer, want wat we elkaar te vertellen mochten hebben, dat hebben we reeds meer dan éénmaal gedaan, dus zijn wij uitgepraat. Dus kunnen we alleen maar luisteren naar de verhalen van andere gevangenen. Verhalen over transporten, die zij hebben meegemaakt, doch hieraan hebben we geen behoefte, omdat we zelf reeds genoeg ellende hebben meegemaakt en daarvan nog geheel vervuld zijn. Onze smartelijke weg van Oost naar West.

Onverwachts herinner ik me, dat Theo in het bezit van een tondeuse is, wat gerede aanleiding is om hem te vragen mijn haar te knippen. Op een krukje gezeten wordt het haar gekortwiekt, wat evenwel met de nodige pijn gepaard gaat, aangezien de tondeuse zijn beste tijd heeft gehad. Maar in ieder geval wordt de verwarde haardos, zij het dan niet gefatsoeneerd, dan toch danig ingekort. Een kring van klanten vormt zich om ons heen, doch na mijn behandeling is het de beurt aan Theo om zich van de overtollige haren te laten ontdoen. Zo goed en zo kwaad als het gaat knip ik hem. Mooi is het in geen geval, maar kaal wordt het wel.

Van links en rechts komt de vraag om ook geknipt te worden, doch hierin heeft Theo geen zin. Wel leent hij de tondeuse uit, doch deze komt weldra weer bij de eigenaar terug omdat een behandeling met dit apparaat op onoordeelkundige wijze een ware kwelling is. Een goede grasschaar zal zeker scherper zijn geweest dan deze tondeuse.

De maand Februari verstrikt in een tergend langzaam tempo. De ene dag onderscheidt zich niet van de andere, ze duren allen hopeloos lang en worden steeds maar door in ledigheid doorgebracht. Gelaten leven we van de ene dag in de andere, zonder uitzicht. Dit alles vreet aan de geestelijke gesteldheid van ons gevangenen. Het maakt ons apathisch, niets interesseert ons meer. Vele gevangenen, die van ons verblijf in Hamburg een spoedige beëindiging van hun gevangenschap verwachten zijn even moedeloos als alle anderen. Zullen we onze dierbaren ooit weer terugzien? Zullen we ooit levend uit deze grote ijskast komen? Zullen ze ons wel eens vrij laten? Of zullen we op een kwade dag naar een concentratiekamp gevoerd om als ongedierte vernietigd te worden, hetzij in een crematorium, hetzij in één van de vele buitencommando's, die bij de concentratiekampen behoren. Al deze sombere gedachten spelen ons door het hoofd.

Onmerkbaar is Februari in Maart overgegaan. Wat zal de nieuwe maand ons brengen? De vrijheid? Och, we durven er bijna niet meer op te hopen. Na enkele dagen bereikt ons via de etenuitdeler het gerucht, dat we allen van hier weggevoerd zullen worden. Hoop en vrees is op de gezichten te lezen en weerklinkt in de gesprekken. Velen zijn opgewekt en zien in het komende transport hun kansen op de vrijheid stijgen, hetzij door ontvluchting of door de normale wijze van invrijheidstelling. Vele anderen echter zijn terneergedrukt en zien in hun gedachten reeds de prikkeldraadversperringen van de concentratiekampen en de dreigende

mitrailleurs op de wachttorens. Met angst denken zij aan de wrede methoden der S.S. in deze kampen. Deze angst weerspiegelt zich thans reeds in hun ogen.

Het gesprek in onze verblijfplaats is door deze mededeling weer op gang gebracht. Nu het moment van actie weer voor de deur staat, zullen we de gebeurtenissen weer met de dag volgen.

5 Maart 1945.

De eerst groep van 15 mensen gaat op transport. Nu hebben we zekerheid dat er iets zal gaan gebeuren en wij spoedig zullen volgen. Met het oog op de mogelijkheid, dat Theo en ik gescheiden op transport zullen gaan beloven we elkaar nogmaals om tot de vrijheid toe vol te houden en wanneer we dit vurig verlangde moment niet samen kunnen meemaken, we elkaar in elk geval later zullen schrijven. Aangezien ik een huisadres heb zal Theo dus het eerste moeten schrijven, temeer omdat hij geen uitzicht heeft waar hij in de toekomst terecht zal kunnen komen. Ik geef hem op een klein stukje papier mijn adres, dat we zorgvuldig in één van Theo's schoenen opbergen. Verder maken we de laatste voorbereidselen voor ons vertrek.

6 Maart 1945.

Bij het koffie uitdelen worden weer een groot aantal namen afgeroepen van hen, die deze dag op transport zullen gaan. Ook Theo is hier bij. Nadat we onze koffie uitgedronken hebben pakken we samen de eigendommen van Theo tot een gemakkelijk draagbaar pakje bij elkaar en wachten we verder tot het nieuwe transport bevel tot vertrek zal krijgen. We praten in deze laatste ogenblikken van samenzijn niet veel, maar we denken des te meer. Na drie jaren waarin we alle lief, maar meest leed, met elkaar gedeeld hebben, komt dus nu het moment van scheiden. Als goede vrienden hebben we alles gedeeld, het gevonden peukje sigaar, de gekregen boterham, de extra schep soep, onze vreugde en ons verdriet. Thans staat dus onze scheiding voor de deur, de scheiding, die we ons zo heel anders hadden voorgesteld. We hadden gedacht samen het grote moment van de vrijheid te kunnen beleven en samen te kunnen genieten van dit grootse gebeuren.

Ne een klein uurtje komen de beampten de groep halen. Met een stevige handdruk en zonder een woord te zeggen nemen we afscheid van elkaar en daar gaat Theo. Zullen we elkaar ooit weerzien?

Eenzaam en verlaten blijf ik achter. Veel tijd om me aan mijn droefgeestig gemijmer over te geven wordt me niet gelaten, want nu zoveel gevangenen zijn vertrokken moeten de overvullige strozakken opgeruimd worden en de cel schoongemaakt. Zo verloopt deze dag verder met sjouwen en boenen. We zijn nog met 20 man overgebleven en hebben in deze enorme cel dus de ruimte. We vragen ons af wanneer wij de voorafgegane transporten zullen volgen, doch de 7e Maart brengt ons evenmin als de daaropvolgende 8e dag van de lentemaand het verwachte transport.

8 Maart 1945.

Het is 's avonds 8 uur, wanneer het geloei van sirenes een naderende luchtaanval aankondigen. Na een half uur horen we één of meer vliegtuigen overvallen. Wij kijken door de getraliede vensters in de richting van Hamburg en zien fel licht verspreidende fakkels tegen de donkere hemel afsteken. Deze zwaaiende lichtbundels lijken tastende vingers, die in het donker de hemel en de stad daaronder aftasten. Steeds meer lichtfakkels worden afgeworpen en zetten de stad in een hel licht. Voorts wordt een steeds sterker aanzwellend geluid van vliegtuigmotoren waarneembaar. Als het motorgeronk heel sterk en duidelijk is zien we

eensklaps een ring van tastende lichtvingers rondom Hamburg aanflitsen, die voorzichtig tastend de nachtelijke hemel afzoeken. In ademloze spanning volgen we elk geluid van de ronkende vliegtuigen. Langzaam echter ebt dit geluid weg en doven de zoeklichten. Even plotseling als de vliegtuigen gekomen zijn, zijn ze ook weer verdwenen. Een zucht van verlichting gaat door ons kleine groepje, waarna we onze strozak maar gaan opzoeken. De sirene blaast het signaal “veilig” echter nog niet en dit houdt onze gedachten nog bezig met de bommenwerpers. Want zolang het sein “veilig” nog niet geklonken heeft is het in de lucht boven ons nog niet pluis en het gevaar voor een luchtaanval nog niet verdwenen. Scherp luisteren we naar de geluiden buiten de gevangenis, terwijl we op onze strozakken op de slaap liggen te wachten. Wat moeten we beginnen als op of bij de gevangenis bommen zullen vallen. We zitten opgesloten in een grote kooi, weerloos en hulpeloos, zonder ook maar de minste veiligheid, overgeleverd aan een eventuele bommenregen. Zo liggen we te luisteren, opgesloten tussen drie muren en een rij getraliede vensters. Langzaam maar zeker overmant ons de slaap en zakken we weg in de vergetelheid, wat voor ons ontspanning betekent.

Hoe lang we geslapen hebben weet ik niet, doch plotseling is de lucht vervuld van een oorverdovend lawaai, dat ons uit de slaap wekt. Met grote snelheid en met daverende motoren vliegen tientallen vliegtuigen laag over onze hoofden. Door de getraliede vensters zien we weer de zoeklichten tastend de hemel afzoeken naar vliegtuigen, begeleid door het afweervuur uit honderden lucht doelbatterijen. De hel is losgebarsten en een fantastisch, doch verschrikkelijk schouwspel voltrekt zich voor onze ogen. Reeds gieren in de verte de eerst bommen naar beneden om dood en verderf te zaaien. Lading na lading suist naar beneden en de explosies volgen elkaar met de regelmaat van een klok op. Steeds scherper wordt het geluid der vallende bommen, wat betekent, dat de bommen ook steeds dichterbij ons verblijf exploderen. Doch even plotseling als deze hel is losgebarsten houdt hij ook weer op. De schijnwerpers en afweerbatterijen blijven echter onverpoosd hun werk verrichten. Gelukkig, deze aanval hebben we overleefd, doch hoe zal dit verder gaan?

Nauwelijks zijn we van onze schrik bekomen of een nieuwe golf van vliegtuigen davert over en weer gieren bommen als regendruppels naar beneden en weer horen en voelen we de zware explosies, die nu gevaarlijk dichtbij komen. Duidelijk merkbaar voelen we de vloer onder onze voeten schudden en hebben we het gevoel alsof de hele gevangenis staat te waggelen. Vlakbij wordt er nu fel geschoten. Eensklaps ontdekken we een bommenwerper in de stralen van de zoeklichten, die heftig wordt beschoten. De boordschutters uit het vliegtuig laten zich ook niet onbetuigd en vuren op de zoeklichten, waarvan er spoedig één uitvalt. Ineens giert een lading bommen naar beneden en schiet de bommenwerper steil de lucht in om aan het bereik van de zoeklichten te ontkomen. Na dit beangstigende gevecht wordt het geluid van de vliegtuigmotoren zwakker. Eveneens staken de lucht doelbatterijen het vuren en houden de zoeklichten op de hemel af te tasten. Weer zijn we er dus levend doorgekomen. In de verte tekent zich boven de stad Hamburg een rode gloed af tegen de donkere lucht, als een bewijs van de moordende uitwerking van het bommentapijt.

Met een gerust hart kunnen we ons nu te slapen leggen.

9 Maart 1945.

Zullen we vandaag op transport gaan? In spanning wachten we op de beambte, die ons met zijn helpers koffie zal komen brengen. Als hij er is en wij hem vragen of we op transport gaan, antwoordt hij ontkennend. Op de vraag of dit dan morgen zal gebeuren, krijgen we geen antwoord. Dus weer zullen we een lange dag in een kille kale cel moeten doorbrengen, ons pijnigend met de vraag: “Wanneer is het onze beurt?”

Wanneer?

Star en doods omringen ons de muren.
Tralies, dik en sterk.
Gekooïd, gevangen als wilde dieren,
Vernederd en vertrapd.

Eindeloos lang duurt zo de tijd,
in nietsdoen door te brengen.
Schier eindeloos zijn de dagen.
Een kwelling is de nacht.

Jaren zuchten zo reeds duizenden
in gevangenis en kamp.
Eén hoop doet hen slechts leven,
Het slaan der vrijheidsklok.

Na lange maanden wachten.
in angst en vrees doorleefd.
Gloort ver weg de morgen
en vlamt de hoop weer feller op.

10 Maart 1945.

“Jullie gaan op transport”, zo luidt de morgengroet van de beampte. Eindelijk is het dan zo ver en met vreugde wordt deze mededeling begroet. Met vreugde, ja waarom eigenlijk met vreugde? We weten nog niet eens waar we naar toe zullen gaan en wat ons boven het hoofd hangt. Zal het naar een concentratiekamp zijn of zullen we in één of ander verschrikkelijk buitencommando ondergebracht worden. Och het kan ons in ons binnenste niet bijzonder veel schelen, als er maar een einde komt aan dat martelend nietsdoen en het dag en nacht maar wachten; wachten, waarop? Gelukkig zal dit spoedig tot het verleden behoren.

Halverwege de ochtend worden we naar buiten gelaten, waar een dievenwagen ons opwacht en daar begint een nieuwe reis. “Waar gaat de reis heen?”, zo vragen we bijna allen tegelijk aan een beampte. “Naar Glos Moor”, luidt kort en bondig het antwoord, dat mij niets zegt. Het blijkt evenwel uit enkele verraste uitroepen van medepassagiers, dat deze gevangenis een gunstige reputatie heeft en zou men de woorden van deze mensen mogen geloven, dan zou ons toekomstig verblijf ons alle verlangens naar huis doen vergeten en als een soort herstellingsoord beschouwd kunnen worden. Dit waren zo ongeveer de meningen van enkele medegevangenen, die gedurende kortere of langere tijd onderdak in ons nieuwe verblijf hadden genoten. Rustig zal ik maar afwachten in hoeverre hun beweringen fantasie blijken te zijn.

Na een autotochtje van een half uur zijn we op de plaats van bestemming. Verwonderd kijk ik om me heen, want ik mis de voor mijn omgeving zo kenmerkende grauwe muren met de getraliede vensters en zware ijzeren deuren. Niets van dit alles is in de omtrek te zien. De gevangenis “Glos Moor” bestaat uit een goed onderhouden stenen barakkenkamp. Vanuit het wachtlokaal, waar we zijn binnengebracht kunnen we het gehele terrein overzien. Het meest treffende is wel de eenvoud van dit kamp en de rust die het ademt. Overal lopen groepjes gevangenen met gereedschap. Timmerlieden, metselaars, smeden enzovoort zijn allen druk aan het werk. Het opvallende is echter dat bij die groepjes werkenden geen enkele beampte voor toezicht aanwezig is en hoe we ook kijken en speuren, we kunnen geen bewaker ontdekken.

Een in burgerkleding gestoken heer komt het wachtlokaal binnen en ontpopt zich als de bedrijfsleider van dit kamp. Zijn bewapening bestaat uit een blocnote en een potlood. Wij mogen zeggen welk werk we wensen. Naast het werk voor timmerlieden, metselaars en dergelijke bestaat het in dit kamp te verrichten werk hoofdzakelijk uit het steken van turf in de

omliggende venen. Wanneer de bedrijfsleider, zoals ik hem maar zal blijven noemen, vertrokken is, gaan we naar het magazijn. Hier moeten we ons allen ontkleden en krijgen we van top tot teen gevangeniskleren aan. Onze bezittingen worden netjes opgeborgen. Weer valt bij deze handelingen de kalmte en de rust van de beambten op. Geen geschreeuw, geschop of slagen komen er hier aan te pas, doch alles gaat toch ordelijk en netjes. Deze bewakers zijn nog mens gebleven, zonder de kwade invloeden van de sadistische praktijken in andere kampen overgenomen te hebben. In mijn gedachten maak ik een vergelijking met de gevangenis in Herford in Westfalen, waar ik het eerste jaar van mijn gevangenschap doorbracht. Ook daar heerste orde, rust en kalmte. Weer kunnen we ons wassen onder een echte douche, waarna we in schone kleren het kamp ingaan om over de barakken verdeeld te worden.

We komen terecht in een kamer, waarin 10 keurig nette kribben, elk met twee dekens en een laken, zijn neergezet. Verder is er nog een tafel en een paar stoelen. Hoe is het mogelijk: een laken op je krib en een tafel en stoel binnen je bereik. Het is bijna niet te geloven. De oude beambte, die ons naar de barakken gebracht heeft, heeft naald en garen gegeven, met welk gereedschap we onze kleren beter passend kunnen maken. De rest van de dag zijn wij met dit werkje zoet.

Wat het eten betreft, dat zou men bijna goed kunnen noemen. Althans, we kregen zoveel eten, dat ieder ruimschoots genoeg heeft. Zodra we 's avonds ons brood gegeten hebben kruipen we onder de wol om in ieder geval zo lang mogelijk van dit buitenkansje van een goede strozak met twee dekens en een echt laken, te kunnen genieten. Want wie weet waar de dag van morgen ons weer heen zal voeren.

11 Maart 1945.

Onze eerste gang is naar de dokter. Hoe is het mogelijk: wij, gevangenen, parasieten van de maatschappij, moeten naar de dokter om ons lichamelijk te laten onderzoeken op geschiktheid om te werken. Enfin we zijn in een stadium aangekomen om ons nergens meer over te verwonderen.

Met: "Wat moeten jullie hier doen?", begroet ons de dokter. "Morgen worden jullie allemaal ontslagen en nu komen de heren nog hier om gekeurd te worden. Het lijkt wel of iedereen gek geworden is." Nieuwsgierig luisteren we naar deze dokter die waarschijnlijk zijn mond voorbij staat te praten. Als hij met zijn ontboezemingen gereed is weet hij kennelijk met zijn figuur geen raad en voegt er aan toe: "Als het dan moet, dan moet het maar vlug gebeuren, want ik heb heel weinig tijd."

De woorden van de dokter hebben onze tongen evenwel losgemaakt en we weten dan ook niet met praten op te houden. Morgen misschien VRIJ ? VRIJ? VRIJ! Onze gedachten concentreren zich nu geheel en al op deze uitlating. Als een fata morgana zien we de vrijheid in de verte.

Plotseling plaatst de stem van een beambte ons weer terug in de werkelijkheid van het gevangenisleven. Toch blijft de gedachte aan de dag van morgen, wanneer we volgens de dokter ontslagen zullen worden, ons denken overheersen.

We worden naar onze barakken teruggebracht, waar we de rest van de dag doorbrengen. Op dezelfde wijze brengen we ook de volgende dag door, die ons nog niet, zoals de verwachting is, de verlangde vrijheid brengt.

13 Maart 1945.

"Opstaan, opstaan!" is de gebruikelijke roep van de beambte, die ons wekt. Na onze koffie wachten we in spanning, wat er nu zal gaan gebeuren. Elke voetstap, die we buiten onze

kamer horen, volgen we met ingehouden adem, in de hoop, dat de afdelingsbewaker ons zal komen halen om ons naar het magazijn te brengen, waar we onze eigendommen zullen terugkrijgen en voor ontslag naar Hamburg gestuurd zullen worden. Na enkele uren vliegt de deur van onze kamer open en komt een beambte vertellen, dat we naar het magazijn moeten om onze bezittingen te halen en dat we vervolgens naar Hamburg op transport zullen gaan. Een vreugdekreet ontsnapt ons. Eindelijk is het dus zover. In een ogenblik zijn we gereed en als een vrolijk troepje gaan we naar het magazijn, waar de huisvader ons, minder vrolijk gestemd dan wij, ons ontvangt. “Het is een mooie boel. Twee dagen geleden komen jullie hier, moeten kleding hebben en nog veel meer andere dingen en nu hoepelen jullie allemaal weer op. Waarom hebben ze jullie twee dagen geleden niet gelijk op straat gezet? Dat had ons hier tenminste heel wat moeite en werk bespaard”, moppert hij. Al mopperend echter helpt de oude baas ons weer aan onze eigen kleding en na een half uurtje zijn we weer veranderd van gevangenen in normale mensen in burgerkleding. Nu nog enige uren en we zullen vrij zijn. Daar komt de dievenwagen weer voor en rijden we de vrijheid tegemoet. Een uitgelaten stemming heeft ons allen te pakken, zelfs zo, dat de begeleidende beambte verschillende malen een waarschuwing moet geven. Weer rijden we door Hamburg en weer zien we door de getraliede vensters van de dievenwagen het troosteloze beeld van deze zwaar getroffen stad. Tenslotte stopt de auto ergens in een straat voor een gebouw, dat een politiebureau blijkt te zijn. Weer schrikken we en een beklemmend gevoel van angst en twijfel grijpt ons aan. Zullen we nu weer opgesloten worden? Hebben ze ons in “Glos Moor” soms toch iets op de mouw gespeld? Zal dit weer een andere verblijfplaats worden, van misschien weken of maanden? Beklemd door deze angstige voorgevoelens betreden we het sombere gebouw, waar we door politieagenten in een wachtkamer ondergebracht worden. De ons begeleidende politieman verlaat ons met de mededeling: “Hier moeten jullie even wachten tot er iemand komt van het Ausländer-ambt om jullie te ontslaan.” Weer vlamt de hoop in ons kleine groepje op en rekenen we weer op de vrijheid. We praten met elkaar over wat er na onze invrijheidstelling zal gebeuren. Zullen we geheel vrij zijn of zullen we in een werkkamp ondergebracht worden? Niemand weet dit en ongeduldig wachten we tot er iemand komt. Na verloop van ongeveer vier uren wordt we eindelijk gehaald door een man in burger en daar gaan we dan, een groepje afgetakelde en geestelijk uitgeputte mensen over de straten waarlangs geen huizen meer staan. We lopen de Hutten, zo blijkt de straat waaraan dit politiebureau ligt, te heten, uit naar het gebouw van het Ausländer-ambt. In dit gebouw moeten we een aantal trappen bestijgen en moeten we vervolgens weer het gebruikelijk poosje wachten om het ontslagbewijs te krijgen. Eén voor één moeten we naar binnen en ik behoor bij de laatsten. Met blijde gezichten komen de anderen uit de kamer en zwaaiend met hun ontslagbewijs gaan zij de vrijheid in. Nu is het mijn beurt om naar binnen te gaan. In de kamer zit een kaalhoofdige nors uitzierende heer, die me vraagt: “Hoe heet je?” Ik noem mijn naam en zeg waar ik vandaan kom. “Ach zo, uit Holland”, klinkt het cynische antwoord. “Wat heb je uitgespookt?” “Spionage”, antwoord ik en ik bega met dit antwoord weer dezelfde grote fout als bij mijn aankomst in de gevangenis in Hamburg. Als ik van begin af bijvoorbeeld diefstal had opgegeven, dan zou ik nu vrij geweest zijn, maar als door een adder gebeten vliegt de kaalhoofdige met een vuurrood gezicht van zijn stoel af en brult: “Spionage, spionage en jij wil ontslagen worden? Hoe haal je het in je gekke hoofd. Spionage en dan zeker hier vrij rondlopen en als je de kans krijgt zeker overlopen naar de Tommies en vertellen wat er hier aan de hand is. Je lijkt wel gek. Nee, mannetje, jij blijft voorlopig nog een poosje in de bajes. Hierover zullen we eerst nog even met de Gestapo praten. Schiet op, er uit en wachten op de gang.”

Met hangend hoofd en knikkende knieën, een inzinking nabij, ga ik de kamer uit. Als ik op de gang ben vragen de overigen wat er met me gebeurd is, wat ik hen niet kan vertellen. Door deze tegenslag ben ik met stomheid geslagen. Daar sta ik dus, wachtend op wat de heren zullen beslissen.

Daar komt de man, die ons binnen heeft geleid op me toe en nodigt me vriendelijk uit met hem mee te gaan. Als we beneden komen staan daar nog twee mannen te wachten, die ook mee moeten naar de politiegevangenis in de Hutten. Buiten op straat spreken we met de oude man over ons geval, doch hij weet net zo veel als wij. Zwijgend gaan we verder, ieder met zijn eigen sombere gedachten bezig. Wat zal er toch met ons gaan gebeuren? Eens moet toch ook voor ons het uur der vrijheid komen. Zullen wij dan steeds een prooi blijven van sadisten en gespecialiseerde mensenjagers? Als de deur van de politiegevangenis gastvrij voor ons opendraait bekruipt mij de lust om de revolver van de portier te grijpen en er op los te schieten. Met uiterste inspanning van al mijn krachten verzet ik me tegen deze niets dan onheil brengende gedachte met de wetenschap, dat de vrijheid toch niet eeuwig op zich zal laten wachten. Met opeengeklemd kaken loop ik achter de politieman aan, die ons naar een cel zal brengen. We worden opgesloten in een cel die voor zes mensen bestemd is. Weer zijn we dus gekooïd en voor hoe lang?

We vertellen elkaar ons wedervaren en daarbij blijkt, dat de andere twee Polen zijn en om die reden niet ontslagen worden. Het is nu zaak om in deze nieuwe ellende vol te houden om straks naar het vaderland te kunnen terugkeren. Al vroeg gaan we slapen en proberen zo het in deze dag doorgemaakte te vergeten.

14 Maart 1945.

Vroeg in de morgen worden we overgebracht naar een andere cel, waar reeds vier andere gevangenen zijn ondergebracht. Deze cel is geschikt om met tien personen bevolkt te worden, zodat we dus nog drie man te wachten hebben. Twee van de hier aanwezige gevangenen zijn zakenlieden, die naar we horen zwarthandelaren in textiel zijn. Zij zien er keurig netjes uit en vormen met ons wel een zeer groot contrast. Nummer drie is een kellner uit een Hamburgs hotel, die een ongure indruk maakt en waarvoor we ons wel in acht zullen moeten nemen. De vierde man is een manusje van alles en heeft clandestiene slachterij bedreven, die verraden is en zich dus op de één of andere wijze zal moeten verantwoorden.

Over Hamburg horen we deze dag weer allerlei nieuws evenals over de voedselvoorziening, die mank gaat. De dagen schakelen zich weer eentonig en troosteloos aaneen. Enkele malen wordt de eentonigheid onderbroken door luchalarm, doch bombardementen in onze directe omgeving vinden niet plaats.

19 maart 1945.

Een paar nieuwe bewoners van onze cel doen hun intrede. Eén van hen blijkt een zakenman, terwijl de ander een veehandelaar is met een echt Nederlandse naam, namelijk Keijzer. De veehandelaar neemt zijn gevangenschap op als een belediging en gedraagt zich ook dienovereenkomstig. In een lang betoog, dat doorspekt is van humor en tevens getuigt van een grote minachting en verontwaardiging, vertelt hij, dat hij enkele dagen geleden een koe verkocht heeft aan iemand, die op zijn beurt het beest clandestien geslacht heeft en het vlees verkocht. Deze opkoper is gegrepen en opgesloten. Eerst na een langdurig verhoor heeft hij de naam van Keijzer genoemd. De politie op zijn beurt haalde fluks Keijzer en die moet nu maar eens vertellen waarom hij de koe verkocht heeft en of hij wist dat het dier geslacht zou worden. Hij blaast van verontwaardiging en geeft lucht aan zijn opgekropte gevoelens van verontwaardiging. Hij besluit te zeggen, dat hij voortaan aan de Führer zal gaan vragen of hij

een koe mag verkopen en zo ja, dat hij de belofte zal doen om aan de koe een bordje te bevestigen met het opschrift: “Verboden te slachten”.

Met deze nieuwe bewoners is de mogelijkheid om een gesprek aan te knopen dus weer verruimd en kunnen we de tijd sneller korten.

De laatste dagen van de maand Maart komen in zicht en we zijn nog steeds niet vrij. Regelmatig wordt er luchtalarm geblazen, doch hinder van de hierop volgende bombardementen ondervinden we niet. Slechts éénmaal vielen zeer dichtbij bommen en voelden we de grond onder onze voeten schudden en beven.

Dan komt er evenwel een bombardement, dat we niet zullen vergeten. We zijn vroeg naar bed gegaan. Plotseling worden we uit onze eerst slaap opgeschrikt door gillende sirenes, gevolgd door over de gangen rennende bewakers, die de grendels voor de celdeuren schuiven en bevelen, dat we moeten opstaan en ons aankleden. Vlug kleden we ons aan en stellen we ons aan weerszijden van de deur op, zo ver mogelijk bij de ramen vandaan, waarvoor we voor alle veiligheid nog een paar kribben gezet hebben, om eventuele glasscherven en luchtdruk op te vangen. Met onze zenuwen tot het uiterste gespannen wachten we af. Heel vaag wordt in de verte het gebrom van vliegtuigen hoorbaar. Snel zwelt dit gebrom aan tot een oorverdovend lawaai, van wentelende propellers en daverende motoren, waarbij nog het gedreun van het snelvuur. Reeds vallen de eerste bommen. Eensklaps klinkt in deze hel de stem van Keijzer. “Laten we trachten kalm te blijven, wat er ook gebeuren mag. Als ik het goed hoor liggen we niet precies in de baan, die de bommenwerpers volgen. Ik neem aan, dat ze meer rechts van ons zijn, tenminste aan de inslagen te horen. We zullen hopen, dat het goed afloopt.”

Met regelmaat volgen de inslagen van de bommen elkaar op en de hele gevangenis staat te schudden. Knetterend slaan de bommen vlakbij in en horen we scherven en stenen op het dak en op de straat onder ons neerkomen. Eensklaps vallen er geen bommen meer en horen we alleen nog het schieten van de luchtdoelartillerie. Weer is het Keijzer, die beheerst en kalm, aan bombardementen gewend, tot ons spreekt.

“We moeten nog even afwachten, want ze komen vast nog een keer terug en beginnen waar ze opgehouden zijn en het is te hopen, dat zij dezelfde route volgen en niet naar links afwijken, want dan hebben ze ons zeker te pakken.” Zo staan we dus weer met angstige gezichten af te wachten, plat tegen de muur gedrukt met als enige bescherming tegen eventueel rondvliegend puin, scherven en luchtdruk, de bedden voor ons. In de verte horen we de vliegtuigen weer aankomen en luisteren gespannen naar het aanzwellend geluid van de motoren.

“Daar komen de eersten”, roept Keijzer, “ze zitten dicht achter ons, maar zo lang we ze nog horen vallen hebben we geen nood. Hoor daar komen de volgende, die zijn..... Verder komt de stem niet, want er volgt een explosie vlak voor ons aan de overzijde van de straat, die de ramen uit onze cel rukt en de kribben met bedden en al omver blaast. Stof en stukken steen dringen gelijk onze cel binnen, waar het een grote ravage is. In het donker grijpen we zo goed en zo kwaad als dat gaat de kribben en de strozakken en plaatsen die weer voor de vensters. Gelukkig behoeven deze strozakken en kribben geen dienst meer te doen. Wel volgt inslag op inslag, doch het geluid van deze inslaande bommen verwijderd zich steeds verder. Het is nog wel steeds een daverend lawaai, doch lang niet zo angstaanjagend en hevig als wij zojuist beleefd hadden.

Stil, wat is dat geluid in de verte? Het lijkt wel een klok die beiert. Wanneer het geluid der vliegtuigen is verdwenen en de luchtdoelartillerie is verstomd, horen we heel duidelijk in de verte een klok beieren. Het is de klok van de Sankt Pauli, een grote kerk in Hamburg, die door een onverklaarbare oorzaak in het bombardement is gaan luiden, en nu zijn dodenlied over de stad laat horen. Het droefgeestige geluid van deze beierende klok blijft in ons doorklinken en steeds wanneer de naam Hamburg genoemd zal worden, zal de klok zich in onze geest opnieuw doen horen.

Als na enkele uren het signaal “veilig” wordt geblazen, ruimen we bij de schaarse nachtverlichting, die nu weer ontstoken is, de rommel op. Als we hiermee bezig zijn horen we eensklaps de stem van Keijzer, die schreeuwt: “Nu ben ik mijn brood ook nog kwijt. Ik had er bij het avondeten geen trek in en heb het sneetje brood maar voor morgenochtend bewaard.” “Ja maar, dat bestaat toch niet, want door de luchtdruk moet alles naar binnen gevlogen zijn, dus kan het brood niet weg zijn”, merkt de textielhandelaar op. “Dan moet het brood gejat zijn”, is de conclusie. “Wel mogelijk”, antwoordt Keijzer, “maar ik zou niet weten wie dat nu gedaan moet hebben.” “Dat weet ik ook nog niet, maar het komt wel meer voor, dat er tijdens een bombardement iets verdwijnt”, merkt de textielhandelaar op en met verheffing van zijn stem roept hij: “Wie heeft die snee brood van Keijzer gestolen. Voor de dag er mee en vlug wat, want als ik hem bij één van jullie vindt, dan zal hij nog een goed pak slaag toekrijgen.” Ik verwonder me over de kennis van de textielhandelaar omtrent de ongeschreven wetten, die in een gevangenis gelden. Een ongeschreven wet voor de gevangenen is onder meer, dat in de gevangenis alles mag worden gestolen, maar onder geen voorwaarde goederen, die aan medegevangenen toebehoren. Aan deze regel wordt door de gevangenen streng de hand gehouden en wie hier tegen zondigt kan van een flink pak rammel verzekerd zijn. In het ergste geval wordt hij door de medegevangenen volkomen genegeerd en doodgezwegen. “Nou, heeft iemand iets?”, brult de textielhandelaar. Dan komt de flemerige stem ergens uit een donkere hoek: “Ja, ik heb die snee brood gevonden, maar...” Verder gelegenheid om te spreken krijgt hij niet, want bijtend wordt hem toegevoegd: “Hou je kaken op elkaar, lelijke smerige gluisperd. We praten er niet meer over, maar wacht je voor een volgende keer.” Hier is dus weer eens iemand, die zich niet ontziet om zijn medemens, die in dezelfde ellendige omstandigheden als hij verkeert, te beroven en te bestelen. Als we slapen, worden we gewekt door een beambte, die eens poolshoogte komt nemen naar de mogelijke schade en ons tevens telt. Hoe is het mogelijk: we zijn er allemaal nog. Zijn komst ontlokt de schampere opmerking: “U denkt toch zeker niet dat we vogeltjes zijn en tussen de tralies door kunnen vliegen.” De beambte antwoordt prompt: “Spitsboeven zijn tot alles in staat.” Woedend smijt hij bij zijn vertrek de celdeur achter zich dicht.

Pasen 1945.

Vroeg in de morgen komt een bewaker me halen en moet ik hem volgen. Het einddoel is de kelder van de gevangenis, waar half verkoolde binten liggen opgestapeld. Ik krijg bevel om deze binten te zagen en klein te hakken tot brandhout voor de ovens in de keuken. “Maar ik kan alleen niet met een trekzaag die binten kapot zagen, daarvoor zijn twee mensen nodig”, zeg ik. “Goed”, zegt de bewaker, “dan zal ik nog een mannetje gaan halen”, en verdwijnt met deze woorden. Even later is hij weer terug met een Pool, die bij mij in de cel zat. In de kelder zal het zagen niet gemakkelijk gaan omdat het er klein is en we niet genoeg ruimte hebben om de trekzaag te hanteren. We besluiten om dan maar op de binnenplaats te gaan zagen en slepen het hout naar buiten. Verdwaasd en de frisse lucht diep inademend staan we op de binnenplaats naar de blauwe hemel met statig zeilende wolken te kijken. Dit is onze Paasmorgen 1945. Hier staan op de binnenplaats van de gevangenis een Pool en een Hollander, beiden ver van hun vaderland verwijderd en tussen muren opgesloten, naar de lucht te staren. Beiden hebben evenwel één ding gemeen, namelijk de hunkerende gedachte aan de dag, die de vrijheid zal brengen. De roep van de bewaker: “Zullen jullie niet eens gaan werken?”, doet ons opschrikken en aan het werk gaan. Verder wordt er deze dag niet naar ons omgekeken en als we ’s avonds naar

onze cel teruggaan krijgen we in plaats van één, twee sneden brood, omdat we gewerkt hebben. Voorwaar een grote beloning.

Ook de volgende dagen gaan we 's morgens vroeg naar beneden en zagen dat het een lieve lust is. Dit baantje heeft echter nog een voordeel, daar het gehakte hout naar de keuken gebracht moet worden en er in die buurt wel eens iets te organiseren valt of we wel eens iets te eten krijgen. Zelfs krijgen we eens een sigaret, als we de fietstassen van een beambte met kachelhout hebben volgestopt.

5 April 1945.

De stoker uit de keuken gaat op transport. Dit kansje om zijn plaats in te nemen grijp ik met beide handen aan en wonder boven wonder lukt me dat. Deze werkzaamheden als stoker verschaffen me veel vrijheid in de gevangenis en aan eten heb ik nu geen gebrek meer. Na een week voel ik me door het betere eten en door de regelmatige lichaamsbeweging veel beter en ook sterker. Met het verkrijgen van dit baantje moest ik echter naar een andere cel verhuizen, die naast het wachtlokaal van de op onze afdeling dienstdoende bewaker, lag. In deze cel kende mijn verbazing geen grenzen, wanneer ik daar een rasechte Hollander ontmoet, gekleed in de uniform van een Hollandse postbode. De man blijkt een onvervalste Amsterdammer te zijn. Zijn naam en verder gegevens weet ik niet meer, doch één ding is mij van hem bij gebleven. Tijdens bombardementen bezit deze man een kalmte, die mij verbaast. Zonder veiligheidsmaatregelen te nemen blijft hij tijdens bombardementen rustig op zijn strozak liggen, zich niet storend aan sirenes of bommen. Eenmaal is het zo erg, dat ik hem van bed sleep, terwijl glasscherven en stukken puin door de cel vliegen.

12 April 1945.

De zevende dag van mijn verblijf als stoker in de keuken is aangebroken, en als ik naar de keuken wil gaan roept de dienstdoende beambte me terug en zegt, dat ik vandaag ontslagen zal worden en vlug terug moet komen als de ketels opgestookt zijn. Dit is tegen geen dove gezegd en snel maak ik alles in orde, waarna ik blij naar de bewaker terugga om te vragen waar ik ontslagen zal worden. Hij vertelt me, dat ik naar Hamburg ga en dus waarschijnlijk door de Gestapo ontslagen zal worden. Met gemengde gevoelens ga ik naar mijn cel om mijn eigendommen bij elkaar te pakken en het moment af te wachten tot ik geroepen zal worden. Angstig denk ik aan de Gestapo, omdat ik de grillen van deze heren maar al te goed ken en de laatste ontmoeting met hen mij nog vers in het geheugen ligt. Zij hebben de macht om over vrijheid en gevangenschap te beschikken. Zijn ze in een goede bui, dan zullen ze misschien met een vorstelijk gebaar hun macht ten toon spreiden en me de vrijheid weergeven. Staat de muts van deze heren echter minder goed, dan zijn zij in staat om met een lachend gezicht een weerloze gevangene neer te schieten of hun sadisme bot te vieren. Deze fanatiekelingen zijn in staat om alles te doen, wat in hun misdadige brein opkomt. Na enige tijd van rondhangen in de cel komt de dienstdoende bewaker me roepen en brengt me naar beneden, waar nog ongeveer een veertigtal gevangenen staat te wachten, eveneens om ontslagen te worden. De meeste van hen zijn Polen, er is ook nog een Rus en een Tsjech bij. Lang behoeven we niet op het verschijnen van de dievenwagen te wachten. Daar gaan we weer naar het volgende tussenstation, op onze weg naar de vrijheid. Of zal dit misschien het eindstation zijn? Hoop en vrees woelt in mijn hart. Zal het nu werkelijk de vrijheid worden? We stappen uit bij het Heilige Geistfeld, een politiebureau. Hier worden we ontvangen door Lange Paul, zoals deze bewaker wordt genoemd. De afmetingen van zijn lichaam doen ons denken aan een reus en sinds ik deze man gezien heb, kan ik mij een levendige voorstelling

van reus Goliath maken. Zijn ontvangst is al even reusachtig als zijn lichaam, want één voor één schopt hij ons in de kelder, die ons voor enkele uren als wachtlokaal dient.

Na het verblijf in dit vunze hol gaan we weer in de auto naar het volgende station. We worden afgezet bij een villa, die dienst doet als bijkantoor van de Gestapo. De hier aanwezige staf is belast met het ontslaan van buitenlandse gevangenen.

Weer lang wachten voor ik aan de beurt ben om voor de heren te verschijnen. Als het zover is en ik de kamer binnenstap, waar de man zit, die over mijn invrijheidstelling heeft te beslissen, beef ik als een riet. Zal het nu toch eindelijk gebeuren? Met mijn zenuwen tot het uiterste gespannen luister ik naar de man achter het bureau.

“Zo, dus jij bent die Hollandse spion. Tja, dat is een raar geval. Ik zou je graag vrij laten, maar spionage is erg. Terwijl onze soldaten zich dood vechten aan de fronten zou ik jou hier vrij moeten laten? Dat zal zo gemakkelijk niet gaan, dat begrijp je toch zeker zelf ook wel?” Ik haal mijn schouders op. Zo langzamerhand ben ik wel gaan begrijpen wat deze heren willen. “Nou, ik laat je niet vrij jongen. Eerst moeten ze op het hoofdbureau hun oordeel maar eens geven. Ik zal eens even bellen en wacht jij maar op de gang.”

Verbittert en angstig verlaat ik de kamer en val buiten de deur op een bank neer. Wanhopig van angst en verdriet. Zal deze kans op de vrijheid mij nu weer ontnomen worden? Zal ik nu maar vluchten? Zo te zien zal niemand bemerken wanneer ik de deur uitga. Of maar wachten tot iemand van het hoofdbureau komt? Dan kan ik altijd nog vluchten. Dan maar liever zonder papieren door Hamburg zwerven, dan weer opgesloten te worden in een cel. Ik ben ten einde raad, aan tegenstrijdige gevoelens ten prooi. Zonder nog tijd te hebben om een beslissing te nemen komt daar reeds een bewaker, die me mee naar beneden neemt, waar iemand van het hoofdbureau is, die met mij zal praten.

Terwijl we de trap afgaan, dwing ik mezelf tot kalmte en raap al mijn nog overgebleven moed bij elkaar. Hier is dus mijn laatste kans op de vrijheid.

Een man in burgerkleding, tenger van postuur en ongeveer veertig jaar oud, observeert mij scherp wanneer ik het vertrek betreed. Beleefd stelt hij zich voor als Lange en begint zonder meer een verhoor af te nemen met een snelheid, die me doet denken aan een machinegeweer. Vlug en scherp zijn de vragen. Mijn antwoorden komen daarentegen minder vlug. Doch steeds wordt dit tempo van vragen stellen nog opgevoerd. Zelfs zo snel, dat hij soms niet eens het antwoord op een vraag afwacht en de volgende reeds stelt. Van alle antwoorden maakt hij vliegensvlug korte aantekeningen. Eindelijk is het verhoor afgelopen. Wat nu? Nieuwsgierig kijk ik Lange aan, mijn zenuwen tot het uiterste gespannen en wachtend op zijn mogelijke verdere vragen.

Doordringend kijkt de man me aan en zegt dan eensklaps: “Zo, en nu vertel je de gehele geschiedenis maar eens als een soort verhaaltje.” Hij strekt zijn benen behaaglijk onder het bureau uit en wacht op mijn verhaal, terwijl hij mij door zijn half toegeknepen ogen scherp opneemt. Met een sarcastisch: “Ga je gang”, word ik tot spreken geroepen.

Ik vertel mijn verhaal en probeer zoveel mogelijk de antwoorden die ik gegeven heb aan te houden. Af en toe valt hij me in de rede als hem iets niet duidelijk is en natuurlijk om me af te leiden.

Als ik klaar ben zegt hij met een glimlachje: “Aardig, heel aardig gedaan makker maar ik laat je toch nog niet gaan. Je gaat vannacht weer naar Fuhlsbüttel, daar is het veiliger dan hier en morgenochtend kom je naar het hoofdbureau en daar word je ontslagen.” Voor deze woorden goed en wel tot me doorgedrongen zijn heeft Lange de telefoon al te pakken. Na het telefoongesprek zegt hij, terwijl hij me nog steeds scherp aankijkt: “Je zit nu wel ongelovig te kijken, maar heus, je wordt morgenochtend vroeg ontslagen. Ik zal je laten halen.” Hij geeft me een hand en verdwijnt.

Hoe lang ik zo als wezenloos gestaan heb weet ik niet, maar plotseling voel ik een hand op mijn arm en snauwt iemand me toe: “Kom mee, we gaan een eindje wandelen.” De wandeling

gaat naar een tramhalte. Tijdens de wandeling heb ik gezien, dat mijn geleider een S.S.-er is en ik ontdek, dat het dezelfde man is, die ons vanmorgen naar het Heilige Geist heeft gebracht.

Daar ga ik dan maar weer eens met de tram naar Fuhlsbüttel, worstelend met mijn dooreenwoelende gedachten. Zou Lange gelogen hebben? Zou hij me alleen blij gemaakt hebben om me de volgende dag weer dieper in de ellende te kunnen helpen? Ik weet het niet. Nee, wij gevangenen weten na zo'n lange periode van gevangenschap, slaag, ellende en ontbering niet veel meer. Het woord "vrij" is in mijn gedachten tot een obsessie geworden. Alle gedachten draaien om dit centrale punt: "vrij".

Voor de tweede maal zwaaien de zware deuren van de grauwe gevangenis te Fuhlsbüttel voor mij open.

Zal dit de laatste maal zijn, dat ik gratis van de gastvrijheid der nazi's gebruik kan maken? Via een gevangenisbewaker en een S.S.-er beland ik tenslotte in een koude, geheel verlaten cel. Er is geen krib, geen matras en geen deken. Het aanwezige meubilair bestaat alleen uit een kielbelton. Eten krijg ik niet en drinken schijnt evenmin nodig te zijn. Langzaam begint de avond weer te vallen en ik leg me te slapen op de koude tegels. Lang lig ik zo wakker, geplaagd door de kou en door afschuwelijke maagpijn tengevolge van de honger. Het is nu reeds meer dan twaalf uur geleden, dat mijn laatste sneetje brood verorberd is. Zoals het zich thans laat aanzien zullen er nog minstens twaalf uren verlopen voor ik enig voedsel zal krijgen.

13 April 1945.

Stijf en stram en tot mijn gebeente toe verkleumd tracht ik op te staan. Met alle wilskracht die in mij overgebleven is strompel ik door de cel om te proberen mijn beenspieren los te maken en door enige lichaamsbeweging de kou uit mijn lichaam te verdrijven. Ik moet en zal weer kunnen lopen en niet op het laatste moment instorten, want vandaag zal het grote wonder immers gebeuren: VRIJ.

Tegen het middaguur wordt me voor de eerste maal iets te eten gebracht, doch niet vergezeld van een mededeling, die mij naar Hamburg zou roepen. De middag verstrijkt en nog steeds ben ik niet gehaald. Ik ben ten einde raad en aan wanhoop ten prooi. Dus Lange heeft me toch iets voorgelogen. Heeft dus alleen maar over mijn invrijheidstelling gesproken om me nog scherper kunnen treffen en het beetje overgebleven moreel voorgoed kapot te maken. Hoe heb ik ook maar één ogenblik aan de woorden van deze volgeling van Satan kunnen geloven!

14 April 1945.

Net als de vorige dag pijnig ik mezelf om weer op de been te komen en mijn ledematen te strekken. Volkomen ontgoocheld, in een toestand dat niets me meer wat kan schelen, begin ik deze nieuwe dag.

De bewaker komt de gebruikelijke vieze koffie brengen. Ternauwernood kijk ik hem aan. Het interesseert me niet meer. Ik wil maar dat ik dood zou zijn, dan zou ik vrij zijn. Vrij van de lusten, die de nazi's op mij botvieren.

Op het punt om de deur achter zich te sluiten, draait de beambte zich om en vertelt me, dat ik over een half uur op transport naar Hamburg zal gaan. Deze mededeling dringt nauwelijks tot me door. Laat ik eerst maar afwachten wat er zal gebeuren. Misschien een andere gevangenis. Een half uur later word ik inderdaad gehaald. Aan het einde van de gang staat Lange Paul, de reus, mij reeds op te wachten. Zonder een woord te zeggen pakt hij me beet en plakt me met de neus tegen de muur. Klaarblijkelijk wacht hij nog op enkele klanten. Na een poosje krijg ik een duw in de rug, vlieg met mijn hoofd tegen de muur en zie een fraaie sterrenhemel.

Duizelig draai ik me om en zie dat Lang Paul me wenkt om hem te volgen. De ontvangen stomp gold dus als startsein. Het had evengoed een startsein voor een rit naar het ziekenhuis kunnen zijn.

Met ons vieren lopen we achter de reus aan de trappen af en de gangen door naar de frisse buitenlucht. Weer opent zich de gevangenispoort langzaam en knarsend. Zal het de laatste keer zijn, dat ik deze deur passeer?

Het aprilzonnetje verwarmt mijn verkleumde lichaam bij het wachten op de tram. Gelukkig even warmte en daarbij nog de frisse voorjaarslucht, die diep in mijn longen kan doordringen. Weer gaat het dwars door Hamburg naar het Heilige Geistfeld, waar we evenals twee dagen geleden in de kelder gebracht worden om te wachten. O, dat ellendige wachten, altijd maar weer, uren en uren lang.

Aan alle wachten komt een einde en zo ook hier, wanneer mijn naam afgeroepen wordt. Ik verlaat de kelder en zie de reus in gezelschap van een glimlachende Lange, die ik op een wenk moet volgen. We dwalen door de gangen van de kelderverdieping, gaan vervolgens met een lift naar een hogere etage, dwalen weer door gangen en houden tenslotte halt voor een kamer met nummer IV 3 A. Lange doet de deur open en (onbegrijpelijk !) laat me als gast voor hem naar binnen gaan.

In de kamer is niemand aanwezig, hetgeen Lange kennelijk verwondert. Hij zegt tegen mij: “Maak het je gemakkelijk, ik zal eens kijken of ik de chef kan vinden.”

Kort nadat Lange verdwenen is om zijn chef te zoeken hoor ik reeds stemmen op de gang en komt hij in gezelschap van een fatserig heer met gluiperige dunne spleet oogjes en een dame weer binnen. “Zo, dus jij bent die Hollandse spion. Nou, je kunt dadelijk vertrekken, want er valt hier toch niets meer te spioneren. De hele zaak staat op zijn kop en voor ons is alles verloren. Luister goed. Je hebt tijdens je gevangenschap veel gezien en veel gehoord, maar hierover spreek je met niemand. Begrepen?” Ik knik heftig en begrijp hem volkomen. Natuurlijk begrijp ik op dit moment alles. Mijn ontslagbewijs hangt immers op dit ogenblik van mijn volledig begrip voor de toestand der nazi's af. Hij vervolgt zijn korte toespraak met: “Ook mag je niet naar Holland, wat trouwens niet meer gaat, want alles zit potdicht met Engelsen en Amerikanen. Je zult hier in Hamburg in een Lager moeten blijven. Hoe lang weet ik niet, maar dat zul je zelf wel merken.” Stom van verbazing heb ik de man aangehoord en moet wel een buitengewoon ongelovig gezicht zetten, want hij zegt, terwijl hij mij glimlachend aankijkt: “Dat had je niet gedacht, hè. Teken dit papier maar, dan zal Lange je zo dadelijk weg brengen.” Vlug lees ik het epistel door en moet inwendig lachen over de inhoud. Ik moet met mijn handtekening bekrachtigen, dat ik over hetgeen ik in mijn gevangenschap gezien en gehoord heb, niet zal spreken. Natuurlijk onderteken ik dit epistel en wacht verder rustig af. De chef laat het ontslagbewijs typen. In mijn gedachten had ik altijd gedroomd van een indrukwekkend stuk met zegel of iets dergelijks. Maar neen, een stukje papier van ongeveer 5 x 10 centimeter is voldoende om, nadat het van grote indrukwekkende stempels voorzien is en de handtekening van de baas der Gestapo draagt, mijn vrijheid te bewijzen. Verder krijg ik nog een papiertje voor het distributiekantoor om levensmiddelenkaarten te halen, waarna met een grote zwaai de deur van kamer IV 3 A voor me openzwaait. De man die zo goed was om zijn handtekening op mijn ontslagbewijs te zetten roept me nog een “auf Wiedersehen” toe, wat ik in de gang met een grondig en hardop gesproken “nooit meer” beantwoord. Lange kijkt me hierop veelbetekenend aan. In de roes van het ogenblik is deze gevaarlijke uiting van mijn opgekropte gevoelens me ontsnapt. Gelukkig zonder me nadeel te berokkenen.

V R I J.

Door de eindeloze gangen en langs veel trappen komen we dan tenslotte toch bij de hoofdingang van het gebouw. Op het bordes blijf ik, knipperend met de ogen tegen het felle zonlicht, staan om even de werkelijkheid van het vrij zijn tot me te laten doordringen. Hoe heb ik verlangd naar dit moment en hoe heel anders is dit moment aangebroken, anders dan ik me steeds heb voorgesteld. Begerig kijk ik naar het straatbeeld, het woelende verkeer, de wandelende mensen, en ik moet werkelijk even tot me laten doordringen, dat ook ik me weer tussen deze mensen mag mengen, dat ik weer burger ben, mens in vrijheid. Niet langer ben ik meer een verschoppeling, een paria of een stuk vuil, dat nog slechts goed genoeg is om doodgeschoten te worden. Dit is thans allemaal voorbij door het nietige stukje papier, dat ik nog steeds als een kostbaar bezit in mijn hand klem. Zo is mijn eerste reactie op de vrijheid, daar op het bordes van het hoofdbureau van de Gestapo te Hamburg.

Langzaam lopen we de straat uit en ik geniet intens van het stadsleven om me heen. Het doet me weldadig aan, deze drukte, na al die jaren van gevangenschap. Na een kwartier komen we bij een kamp waar, zoals Lange zegt, Hollanders wonen. We lopen dwars door het kamp, doch er is geen levende ziel te bekennen. Ja toch, daar komt iemand met een grote zak op de rug aanlopen. Mijn adem stukt in de keel. Ik ken die man en eensklaps herinner ik me wie het is. Het is een goede bekende van me uit mijn woonplaats. Ik roep hem bij zijn naam en zijn mond valt van verbazing open als hij me ziet en vol verbazing vraagt hij hoe ik hier terecht kom. Veel behoef ik hem niet te vertellen, want hij begrijpt spoedig hoe de vork in de steel zit. Hij neemt weer afscheid van me en belooft me, dat wanneer hij het eerst thuis komt, hij mijn ouders zal inlichten.

Ook wij vervolgen onze weg en verlaten onverrichter zake het kamp. Ik heb een stille hoop, dat alle arbeiderskampen verlaten zullen zijn, dan kan ik meteen de reis naar Holland beginnen. Nog even denk ik aan de ontmoeting met mijn stadgenoot. Wat is de wereld toch klein. Nog geen half uur in vrijheid en ik ontmoet reeds een Hollander.

Ook het volgende doorgangskamp waar we aanlanden is in wanorde. Lange weet zich geen raad en staat een tijd lang stil voor zich uit te staren. Aandachtig sla ik hem gade: wat zal hij beslissen. Opeens zegt hij: "We gaan naar het station, dan kun je met de eerste de beste trein naar Holland." We gaan naar het centraal station en ik wil Lange naar de plaatskaartlokets hebben, maar hij merkt op: "We gaan eerst naar het perron om te kijken wat er aan de hand is." Op één van de vele perrons schiet Lange een politiepost binnen en zegt tegen me: "Zie maar dat je wat te eten krijgt en kom straks als je klaar bent hier terug." Dit laat ik me geen tweemaal zeggen en al gauw ben ik op zoek naar een keuken of iets dergelijks. Tenslotte vind ik een grote wachtkamer waar een heerlijke etensgeur mij tegemoet komt en al gauw heb ik een paar vrouwen ontdekt, die bezig zijn om eten uit te delen. Aan het buffet krijg ik een bord en een lepel en sta weldra ook in de rij om een portie eten in ontvangst te nemen. In razend tempo werk ik het eten naar binnen en ga weer vlug in de rij staan voor een tweede portie. Als ik echter weer bij de ketels kom, merkt één der vrouwen op: "Zeg meneer, dit eten is alleen bestemd voor evacués." Ik antwoord: "Dat ben ik ook, want ik kom uit Oost-Pruisen en ben op doorreis naar Holland." Daarop krijg ik mijn tweede portie. Intussen heb ik mijn ogen goed de kost gegeven en heb op één der tafeltjes een krant ontdekt. Schijnbaar achteloos loop ik erheen, zoek het legerbericht op en ga dit gretig zitten lezen. Tot mijn verbazing ontdek ik, dat de geallieerden al in Oldenburg zijn, wat dus niet zo ver weg is. Hoe het echter in Eemsland of in Groningen is, staat niet vermeld. In ieder geval zal ik Oldenburg moeten vermijden, wil ik tenminste buiten het front blijven. Daar ga ik maar eens op zoek naar Lange, die ik in het politiekantoorje waar hij binnen gegaan is, vind.

Binnen wordt er hartelijk gelachen en ik stap naar binnen. “Ha, daar is die Hollander”, wordt me door een politieman in burger toegeroepen. “Je vrienden zijn hier dichtbij hoor. Over een paar dagen kun je met hen praten. Dan kun je ze vertellen wat er hier aan de hand is.” Lachend gaat hij verder: “Dat Amersfoort daar bij jullie in Holland, dat is een mooi kamp zeg. Sjonge, sjonge, wat heb ik daar genoten!” Ik begrijp hem niet om de heel eenvoudige reden, dat ik nog nooit van een kamp in Amersfoort gehoord heb. Later begrijp ik hem evenwel des te beter. Waarschijnlijk is hij destijds bewaker in dit kamp geweest. Lange neemt het woord. “Ik heb hier een kaartje voor de trein, die over een kwartier naar Oldenburg vertrekt. Alsjeblieft.” Hij geeft me het kaartje en een hand toe. Na dit afscheid maak ik me snel uit de voeten naar het plaatskaartenloket, waar ik mijn kaartje ruil voor een kaartje naar Embden. Naar Oldenburg moet ik in ieder geval niet, daarom wil ik proberen om via Embden Delfzijl te bereiken. Waar ik op dit moment de tegenwoordigheid van geest vandaan haal weet ik niet, maar ik heb in elk geval een kaartje naar Embden. Bij een man van de inlichtingendienst vraag ik hoe laat en van welk perron een trein naar Embden vertrekt. “Spoor vijf, de trein vertrekt binnen twee minuten”, is het korte bescheid. Snel zoek ik spoor vijf op en merk dat ik aan de andere zijde van het station moet zijn. Vliegensvlug loop ik de luchtbrug over, ren de trappen af en op topsnelheid ren ik het perron op, waar de trein zich reeds in beweging zet. Met mijn krachten tot het uiterste ingespannen loop ik wat ik lopen kan en haal net de laatste wagon. Buiten adem spring ik op de treeplank en hijs me naar binnen.

Ik ben op weg naar huis! Naar huis, het is of alles in me zingt. “Naar huis”, de wielen van de trein bonken over de rails met het rythme: “naar huis, naar huis.” Als we buiten de stad komen kan ik met volle teugen van het voorbij rollende mooie landschap genieten.

De eerste stopplaats is Buchholz en hier blijft de trein staan, zoals de conducteur vertelt. Ik stap uit en zie aan de andere zijde van het perron een goederentrein staan, waar ik naar toe ga. Meer reizigers gaan naar de goederentrein en spoedig gaat het als een lopend vuurtje van mond tot mond, dat de trein naar Bremervorde gaat. Vlug springen we allemaal op de goederenwagon en zet de trein zich in beweging. Met grote snelheid gaat het naar Bremervorde, waar ook deze trein voor onbepaalde tijd moet blijven staan. Aan dit station is geen andere trein meer te bespeuren en na geïnformeerd te hebben of verdere reisgelegenheid nog mogelijk is, wat niet het geval blijkt te zijn, rest slechts de mogelijkheid om de weg te voet te vervolgen. Op een gunstig gesternte vertrouwend ga ik dus aan het wandelen. Aan de rand van de stad kijk ik op een wegwijzer welke richting ik moet volgen. Juist komt op dit moment een klein bestelwagentje aangereden. Automatisch steek ik de hand omhoog en het wagentje stopt. Het blijkt dat de chauffeur op weg is naar Wilhelmshafen, welke kant ik ook uit moet. Na nog twee matrozen van de Kriegsmarine als passagiers opgenomen te hebben gaat het met razende snelheid naar Wesermünde, waar een veer ons naar de overzijde van de Weser naar het stadje Blexen brengt.

Water...een echte rivier, die onmiddellijk de herinnering aan mijn goede geboortestad aan de grote rivier oproept.

De honger doet zich weer gelden en dus maar weer op zoek naar eten. In een keuken van een kamp van de Kriegsmarine krijg ik van een kok volop te eten. De kok vraagt of ik misschien zin heb om hier te blijven. Maar ik vertel hem dat ik op weg ben naar Holland. “Ga dan maar gauw”, zegt hij lachend.

Na een poosje zoeken ontdek ik het station van Blexen, waar een trein gereed staat om naar Norderham te vertrekken. Het is ’s middags zes uur als de trein Norderham bereikt.

Daar sta ik dan bij het vallen van de avond in een vreemde stad. In het donker verder lopen is zinloos en bovendien gevaarlijk met het oog op verdwalen. Dus dan blijft alleen nog over om in dit stadje te overnachten. In de wachtkamer van het stationnetje is veel volk bijeen en er heerst daar een levendige conversatie. Het zijn allemaal reizigers, wier reis op dit stationnetje gestrand is.

Bij de stationschef vertel ik mijn omstandigheden en krijg van hem een papiertje, dat me recht geeft op een maaltijd en een nachtverblijf in een klein hotelletje. Het is een klein zindelijk hotelletje waar een goede maaltijd wordt klaar gemaakt en waar ik de nacht kan doorbrengen in een kleine kamer, zonder getraliede vensters, met een echt bed.

15 April 1945.

Goed uitgerust en blij van zin ga ik naar het stationnetje. Het blijkt, dat een reisgelegenheid nog wel uren op zich kan laten wachten. Lang behoef ik hierover niet na te denken en ga te voet verder. Na de kortste weg naar Wilhelmshafen gevraagd te hebben wandel ik in de richting van Eckwarderhörne. Bij mijn wandeling door dit stadje schiet me te binnen dat er nog zo iets als een distributiekantoor moet bestaan en dat ik eerst maar eens moet proberen om een levensmiddelenkaart te krijgen. Zonder meer krijg ik bij het distributiekantoor voor vier dagen levensmiddelenbonnen.

Het landschap doet echt Hollands aan. Lage landen, met groene weiden en bont vee. 's Middags vaar ik over van Eckwarderhörne naar Wilhelmshafen, waar het eerste doel is naar een verdere reisgelegenheid zoeken.

Er blijkt nog een busdienst intact te zijn, die naar Bagband rijdt.

Bij de bushalte ontsnap ik nog net aan de speurende blik van een stille agent van de Gestapo, die verlofpassen staat te controleren. Zonder dat hij mijn ontslagbewijs nog heeft gezien spring ik in de bus en heeft de stille het nakijken.

De schemering valt wanneer we het eindpunt van de busdienst, Bagband, bereiken. Gelukkig staat aan het stationnetje een treintje, dat nog naar Leer vertrekt en waar we dan ook 's avonds laat aankomen. In de wachtkamer van dit station zijn heel wat Hollanders bij elkaar.

Sommigen slapen op de grond, anderen weer op de tafels. Het grootste gedeelte is echter wakker en praat over de kansen die er nog zijn om morgen over de grens te komen. In deze conversatie worden we plotseling gestoord door een politieagent, die ons uitnodigt met hem mee te gaan naar een speciaal voor ons ingerichte zaal, waar we kunnen overnachten. "We hebben hier al op jullie gerekend", wat ook blijkt uit de getroffen maatregelen. In een grote zaal liggen grote pakken stro en tevens is er voor een grote wasgelegenheid gezorgd. Het blijkt, dat wij de eerste gasten in dit logement zijn. Ongetwijfeld zullen velen ons nog volgen.

16 april 1945.

We maken haast om weg te komen en in koortsachtig tempo vervolgen we onze weg om zo spoedig mogelijk de grens te kunnen bereiken. Plotseling wordt ons een halt toegeroepen door een zwaar bewapende soldaat, die ons vraagt waar we heen gaan. Als we hem vertellen, dat we op weg naar Holland zijn, zegt hij: "Zien jullie die brug daar? Die mag je maar met vier man tegelijk passeren en op de brug moet je uit de pas lopen, want anders ga je de lucht in." Daar staan we dus met dertig man. In acht groepjes moeten we dus naar de overkant.

Weifelend staan we nog te wachten. Tenslotte besluiten we allen het er maar op te wagen. Bij de eerst vier ga ik ook over de brug en ook de andere groepen bereiken behouden de andere zijde van de rivier de Eems. Vooruitlopend op de groep doemt spoedig het dorpje Wener op. Hier is alles in gereedheid gebracht voor de verdediging. Tankvallen en barricaden zijn

opgericht. Soldaten of burgers zijn evenwel nergens te bekennen. Moederziel alleen lopen we door het schijnbaar verlaten dorpje.

In het volgende dorpje, Bünde, reeds dicht bij de grens is alles ook opmerkelijk stil. In een klein cafeetje is een glas limonade te krijgen. Hier zitten een paar soldaten met verveelde gezichten achter een borrel. Zo te zien kan het hen niets meer schelen.

Bij het verder gaan in de richting van de Hollandse grens valt het op, dat het bijzonder, ja zelfs geheimzinnig stil is. Verkeer ontbreekt op de weg geheel en al, terwijl de frontlijn toch zeker niet ver weg meer kan zijn. Wat is er dus aan de hand? Is deze stilte een stilte die een storm vooraf gaat? In ieder geval dient er rekening mee gehouden te worden, dat de geallieerden spoedig zullen doorstoten. Wat te doen?

Aan een oude man, die de weg langs komt, vraag ik de juiste weg naar Nieuwe Schans.

“Nieuwe Schans?”, lacht de man, “maar daar zitten de Tommies, daar kun je niet meer naar toe. Je zult dus hier in de buurt moeten blijven.” Op goed geluk sla ik maar een zijweg in. Verkom ik niet, want een soldaat verspert de weg en stuurt me terug. Dan maar langs een andere weg proberen in de richting van Nieuwe Schans te komen. Doch weer houdt een soldaat me tegen met de woorden: “Man, ga terug, zes kilometer hier vandaan liggen de Tommies en als die je straks zien, blazen ze je zo van de weg af.”

Bij een grote boerderij gelukt het me om onderdak te krijgen. Hier zijn nog twee landgenoten op weg naar Holland. In de stroschuur vind ik bij de andere Hollanders een onderdak. We eten gewoon op de boerderij met de pot mee en het beste is voor ons niet goed genoeg. Ook de beide Russische krijgsgevangenen spreken vol lof over de hartelijkheid van deze Friese boer.

De dagen brengen we door met het verrichten van kleine karweitjes voor de boer en verder met nietsdoen en in de zon liggen.

Op verzoek van de boer graven we een schuilplaats voor eventuele gevechten, die misschien nog zullen komen. Met plezier doen we dit werk en we vragen ons af of de hier tegenover elkaar liggende legers soms zijn ingeslapen, Niets verstoort de landelijke rust en wij die wachten op de opmars der geallieerden worden ongeduldig. Elke dag opnieuw kijken we naar het Westen, doch er is niets te zien of te horen, dat op oorlog lijkt.

22 april 1945.

Gedurende de hele dag is het rumoerig geweest. In de verte ratelt af en toe een machinegeweer.

Tegen de avond komt plotseling een kleine pantserauto aanstuiven. Voor de oprijlaan houdt hij plotseling stil en wij wachten af wat er nu zal gaan gebeuren.

Eén van de Russische krijgsgevangenen loopt met een witte vlag gewapend naar de pantserwagen. Vol spanning en met ingehouden adem kijken we hem na. Op enkele meters afstand van de pantserwagen blijft de Rus staan. Evenwel niet lang, want spoedig klimt hij op de wagen, zit blijkbaar even te praten en verdwijnt daarna in het binnenste van de wagen, die nu in vliegende vaart de terugtocht aanvaardt. Na dit voorval heerst op de boerderij grote vreugde en komen de tongen los. De één weet dit en de ander dat, doch alles bij elkaar weten we eigenlijk niet veel. Eén ding is zeker, namelijk dat het nu spoedig afgelopen zal zijn.

Lang blijven we nog praten, vol verlangen uitkijkend naar het Westen, van waar onze bevrijders moeten komen.....

